

**Louis-Lucien Bonaparte eta Clémence Richard,
frai Jose Antonio Uriartek 1859an
gipuzkeratutako Genesiaren zuzentzaileak¹**
*Louis-Lucien Bonaparte and Clémence Richard,
correctors of the translation of Genesis into the Guipuzcoan dialect
carried out by frai Jose Antonio Uriarte in 1859*

Javier Etxagibel Fernandez de Arroiabe*
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In 1859, Prince L.-L. Bonaparte published the first three books of the Bible that Jose Antonio Uriarte translated into Guipuzcoan. It is known that, in addition to Bonaparte and Azpiazu, Clémence Richard, the Prince's partner, also examined Uriarte's translations, although her work was unrecognized. This research has attempted to highlight the nature of the Prince and Clémence Richard's corrections of Uriarte's translation of the first ten chapters of Genesis. The corrections found are divided into two groups: a) those we have called definitive: written in red, transcribed without exception in the edition of the Prince. Most are attributable to Bonaparte himself; b) those we have called provisional: written in blue by a hand other than Bonaparte, some were definitely collected in the edition, but many others were rejected. In the first section of a larger study, we have analyzed the provisional corrections and have reached two main conclusions: (i) all of them are written almost certainly by Clémence Richard; (ii) those that became definitive can be linked to the criteria and/or writings of the writer Lardizabal, while the majority of the others, although they might correspond to the Basque of the Lowlands of Guipuzcoa, probably were discarded because they were local terms.

KEYWORDS: Genesis in Guipuzcoan; Jose Antonio Uriarte; Louis-Lucien Bonaparte; Clémence Richard; corrections; Standard Guipuzcoan Dialect; Francisco Ignacio Lardizabal.

¹ Lan hau «*Monumenta Linguae Vasconum* 6: avances en cronologia de la historia y la prehistoria de la lengua vasca» (MINECO, PID2020-118445GB-I00) ikerketa-proiektuaren laguntzari esker egina da. Nire eskerrak Blanca Urgelli lan honen lehen bertsioa irakurri eta zuzentzeagatik. Era berean, eskerrak eman nahi dizkiet berrikusle anonimoei lana hobetzen laguntzeagatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Javier Etxagibel Fernandez de Arroiabe. Micaela Portilla ikergunea. Justo Vélez de Elorriaga Kalea, 1 (01006 Vitoria-Gasteiz). – jextagibel@outlook.es

Nola aipatu / How to cite: Etxagibel Fernandez de Arroiabe, Javier (2024). «Louis-Lucien Bonaparte eta Clémence Richard, frai Jose Antonio Uriartek 1859an gipuzkeratutako Genesiaren zuzentzaileak», *ASJU*, 58 (1), 175-237. (<https://doi.org/10.1387/asju.25220>).

Jasoa/Received: 2023-11-06; Onartua/Accepted: 2024-03-20. Online argitaratua / Published online: 2024-04-18.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: 1859. urtean Louis-Lucien Bonaparte printzeak Jose Antonio Uriartek gipuzkerara itzulitako Bibliaren lehen hiru liburua argitaratu zituen. Uriartek berak hala adierazita ezaguna da Bonaparte eta Jose Antonio Azpiatzuz gain Clémence Richard Printzearen bikotekidea ere Uriarteren testuak orrazten aritu zela, nahiz haren lana aitortzarik gabe geratu zen. Uriarteren eskuizkribuetan aztertzaileek egindako hainbat eta hainbat zuzenketa dira eta ikerlan honetan haien nondik norakoak agerian jartzen saiatu gara. Horretarako, Genesiaren lehen hamar kapitulu- luen itzulpena arakatu dugu. Zuzenketa bi taldetan banatzen dira: a) behin betikoak: kolore gorrikoak, salbuespenik gabe Printzearen edizioan euren hartan transkribatuak; gebienak Bonaparteri egotz dakizkioke; b) behin-behinekoak: kolore urdinekoak, Bonapartek ez beste esku batek idatziak, batzuk behin betiko bihurtuak, baina beste asko baztertuak. Ikerlan zabalago baten lehen atal honetan behin-behineko zuzenketa aztertu ditugu bi ondorio nagusi aterata: i) guztiak ia ziurtasun osoz Clémence Richardek idatziak dira; ii) behin betiko bihurtu zirenek Lardizabalen irizpide edota idazlanekin zerikusia dute; ostera, baztertuak geratu zirenen artean gehienak Beterriko eskualdeko hizkerari legezkoak arren, agian Bonaparterentzat dialektalegiak izateagatik geratu ziren ediziotik kanpo.

HITZ GAKOAK: Genesia gipuzkeraz, Jose Antonio Uriarte, Louis-Lucien Bonaparte, Clémence Richard, zuzenketa, literatur gipuzkera, Frantzisko Ignazio Lardizabal.

1. Sarrera

XIX. mendeko europar hizkuntzalaritzan garatu zen azterketa konparatzailea izan zen Louis-Lucien Bonaparte printzeak Europako hainbat hizkuntzako dialektok ikertzeko erabili zuen bitartekoa. Konparazioak egiteko, testu biblikoen itzulpenez baliatu zen batik bat, zeinen erreferentziak *Catalogue des ouvrages destinés à faciliter l'étude comparative des langues européennes, édités par le Prince Louis-Lucien Bonaparte* (Londres, 1858) eta *Deuxième catalogue des ouvrages destinés à faciliter l'étude comparative des langues européennes, édités par le Prince Louis-Lucien Bonaparte* (1862) katalogoetan bildu zituen. Bigarren katalogo horren lehen liburukian, batez ere euskararen, italiararen eta ingelesaren dialektotara itzulitako hainbat testu bibliko katalogatuak dira, liburukiaren gai aurkibidean azaltzen denez: «Table pouvant servir de classification scientifique, particulièrement pour les dialectes et variétés des langues Basque, Italienne et Anglaise». Besteak beste, Bonapartek 1862. urtera arte Duvoisin, Etxenike, Intxauspe, Salaberri eta Uriarteri itzularazi zizkien berri laburrak biltzen dira,² artean gure ikerlanaren ardatza den itzulpenarena:

Biblia edo Testamentu zar eta berria Aita Fray José Antonio de Uriartec latinezco Vulgatic lembicico aldiz Guipuzcoaco euscarara itzulia. Luis-Luciano Bonaparte principeac eta Don José Antonio de Azpiazu guipuzcoatarrac lagunduric.

Londresen. 1859. (Strangeways and Walden.)

Grand in-8° de 8 feuilles.

Edition tirée à 249 exemplaires, plus deux exemplaires in-4° de 16 feuilles formant chacun deux volumes. Genèse-Lévitique. (Bonaparte 1862: 13)

² Mitxelenaren ustez (1960: 121), Bonapartek agindutako itzulpen biblikoek ez zuten euskal literaturan izan zezaketen eragina izan bi arrazoirengatik: batetik, ale gutxiko argitalpenak zirelako eta, bestetik, Elizaren *nihil obstat* ez zuten, automatikoki Elizaren liburu debekatuen zerrendan sailkatuak geratu zirelako.

Bonaparteren edizioaren izenburua ez dator bat edukiarekin: izan ere, Jose Antonio Uriarte frantziskotarrak 1859 eta 1865 artean *Testamentu Zarra* osoki gipuzkeratu zuen arren, Bonapartek soilik Bibliako lehen hiru liburuen itzulpen zuzenduak argitaratu zituen, eta gainerako eskuizkribuak jaso bezala artxibatu bide zituen. Izan ere, *Genesisco liburua*, *Exodoco liburua* eta *Leviticoco liburuaren* itzulpenen eskuizkribuetan (Uriarte 1859a: 1-144) zuzenketa ugari daude; berriz, gainerako ataletan, hots, *Numeroen liburua* eta abarretan, Uriartek eginikoak izan ezik, ez da bestelako zuzenketa agertzen. Uriarteren gutunei esker ezaguna da Richard andereak, Bonaparteren bikotekideak, Printzeari gipuzkerazko itzulpenak orrazten lagundu ziola, nahiz eta Bonaparteren edizioan ez zen horrelakorik aipatu. Orain arte, badirudi inork ez dituela Uriarteren itzulpenak eta Bonapartek eta Clémence Richardek haieran egindako zuzenketen nondik norakoak aztertu, interesgarria izan arren, eta zuzenketa horiek dira ikerlan honen helburua. Lanaren garapenaren lehen zatia Richard andereari eskainita dago (§ 2), bigarren zatian Uriarteren itzulpenen ezaugarriak aztertzen dira (§ 3) eta azken zatia Bonapartek eta Clémence Richardek egindako zuzenketei dagokie (§ 4).

2. Clémence Richardez

2.1. Clémence Richarden biografia

Richard anderearen jatorri eta bizitzari buruzko datu gutxi ezagutzen dira. Informazio osoena bildu duena Pierre Machot (2004: 113-120) izan da, *Une Souletine méconnue, Clémence Richard* ikerlanean, eta honi dagozkio ondoko zertzeladak.

Marie-Clémence Richard Grandmontagne 1830eko azaroaren 28an Larrainen (Basabürüa, Zuberoa) jaio zen Frantziako Lorrena eskualdean jatorria zuen langile familia batean. Aita, Jean Baptiste Richard (Nancy 1801-Lasarte 1857), labe garaietan eta forja-lantegietan aritzen zen langile espezializatua zen; berriz, ama Joséphine Grandmontagne 1803 aldera jaio zen Vosgeetako departamenduan,³ bera ere Euskal Herrira etorritako siderurgia-langileen familia batekoa. Garai hartan halako familiak ibiltariak ziren labe garaiak edota forja-lantegiak zeuden lekutik lekura mugitzen, lan eskaintzaren arabera. Josephinaren familia eta gerora berak eta Jean Baptiste Richardek osatu zutena ez ziren horretan salbuespena izan, eta Euskal Herrian hainbat aldiz aldatu bide ziren bizilekuz, Machotek bi familiei buruz eskuratu dituen datuetan oinarrituta iradoki duenez:

L'étonnante mobilité des ouvriers qualifiés de la sidérurgie traditionnelle au charbon de bois est parfaitement illustrée par la famille Grandmontagne. Établis à Banca en 1827 et 1828 — ils n'arrivèrent pas tous en même temps — les membres de cette famille travaillèrent ensuite aux forges de Larráu, lorsque l'usine de Banca rencontra des difficultés vers 1829-1830. Furent concernés aussi bien Claude-François Grandmontagne et ses enfants que les conjoints de ceux-ci et leur descendance: les Grandmontagne essayèrent

³ Altonagaren arabera (2018: 95), Joséphine Vosgeetako Épinal-en jaio zen 1804 inguruan, baina Lucie Honorine alabaren ezkontza agirian Joséphine Vosgeetako Fontenoy-le-Château-n jaio zela aipatzen da (§ 7.5). Clémenceren jaiotza agiriak 30 urte zituela dioenez (§ 7.1), eta Françoisen 32 urte (§ 7.2), ziurrenik 1800. urtean jaio zen.

alors dans toutes les forges situées des deux côtés de la frontière. Après une bonne dizaine d'années passées à Larrau, ponctuées d'un nouveau séjour à Banca, le couple Richard Grandmontagne et ses trois enfants (Clémence, François né à Banca en 1832, et Lucie, née vers 1838)⁴ partirent en Navarre vers 1850 pour les forges d'Oroz Betelu, qui venaient d'être construites. On retrouve d'ailleurs dans cet établissement d'autres ouvriers, fondeurs ou forgerons déjà rencontrés à Banca et Larrau. Mais le noyau demeure les Grandmontagne et leurs parents Richard ou Parisot. Nouvelle éparpillement au milieu des années cinquante: certains retournent en France (Larrau, Licq-Athérey, Oloron) tandis que d'autres séjournent quelque temps à Bera de Bidassoa (Navarre) ou s'installent à Arraya (Guipuzcoa). Toutes ces localités possédaient des établissements sidérurgiques comprenant haut-fourneau et forge d'affinerie. Quant à Jean Baptiste Richard, il mourut à Lasarte (Guipuzcoa) le 8 janvier 1857: l'acte de décès ne nous apprend rien sur les raisons de sa présence à Lasarte, mais précise: «no testó por ser pobre» (§ 7.4). Or, vers la même époque, sa fille Clémence faisait la connaissance du prince Louis-Lucien Bonaparte. (Machot 2004: 116-117)

Clémence Richard Larraineko eskolan frantsesez hezi zutela iradokitzen du Machotek. Horrezaz gain, zubereraz, goi-nafarreraz eta gatzelaniaz mintzatzen ikasiko zuen:

Clémence Richard passa son enfance et une bonne partie de sa jeunesse à Larrau où elle était née [...] Or, l'usine offrait une école aux enfants de ses ouvriers, au moins ceux des ouvriers qualifiés [...] et naturellement cet enseignement se faisait en français. Clémence Richard naquit et vécut dans un environnement multilingue, où elle apprit tout naturellement à parler français avec ses parents lorrains, mais aussi le basque de Soule et sans doute de la Haut Navarre, au contact des familles qui en venaient. L'espagnol était également très pratiqué dans ces villages proches de la frontière en raison du trafic commercial qui s'y effectuait. (Machot 2004: 119-120)

Machotek iradokitakoa zuzena balitz, ontzat eman beharko litzateke Richard andereak ahozko zuberera menderatzen zuela,⁵ baina ez luke azalduko gipuzkera noiz eta nola ikasi ahal izan zuen. Izan ere, ez dago jakiterik bere ahizpa Lucieri 1853-1859 tartean Oroz Betelun edota Zegaman lagundu ote zion,⁶ aitarekin Lasarten

⁴ Claudio Otaeguioren eta Lucie Honorine Richarden ezkontza agirian, besteak beste, honako hau aipatzen da: «Lucia Honorina de Richard natural de Tardes en el Reyno de Francia y residente en esta villa viuda de Nicolas de Lete que murio en Oroz Betelu el dia veintycinco de diciembre de mil ochocientos cincuentay tres» (§ 7.5). Kontuan hartuta 1837ko maiatzaren 17an jaio zela Atharratzen (§ 7.3), Nicolas de Lete senarra hil zitzaionean 16 urte zituen.

⁵ Horren arabera, arrazoizkoa izango litzateke pentsatzea Bonaparte bere bikotekidearen ezagutzaz baliatuko zela Arxuk eta Intxauspek zubereratutako itzulpenak berrikusten, baina ez dugu horri buruz inolako aztarnarik. Ostera, badakigu Ana Ürrütik ozartzarrak, *Evangélio saintia Jesus-Kristena Jondane Johaneraren arabera* eta *Jondane Pethiriren epitriak* itzultzeaz gain (1873), Arxuk itzulitako *Ruthen libria*, *Salomounen kantien kantika* eta *Jonasen libria* testuen zuzenketan lagundu ziola Bonaparteri (Padilla-Moyano 2023: 248). Era berean, ez dakigu larraintarrak eta ozartzarrak elkarrekin lan egin zuten, baina esanguratsua izan daiteke Ana Ürrütik 1874ko otsailaren 23an Nogaret Baionako artzain protestanteari bidalitako gutunean Bonaparterekin izandako bileran Clémence Richard egon zenik aipatu ez izana: «J'ai vu aujourd'hui Monsieur Louis-Lucien Bonaparte. J'ai eu une longue conversation. Il m'a dit qu'il avait eu un peu de difficulté pour faire cette traduction» (Padilla-Moyano 2023: 288).

⁶ Ezaguna da Lucie Richard bere senarra Nicolas de Lete zegamarra hil ondoren Oroz Betelutik Zegamara aldatu zela, eta han 1854an Amalia de Lete Richard alabaz erdi zela. Ondoren, Zegaman bertan 1857an Claudio Otaegirekin ezkondu zen eta 1859an senar-emazteak Hondarririra aldatu ziren.

bizi ote zen, edo Gipuzkoako herriren batean bere kabuz. Kontua da, Jose Antonio Uriarteri kasu egin behar badiogu, era batera edo bestera gipuzkeraz jantzia izatera iritsi zela.

Oso gutxi ezagutzen da Clémence Richarden eta Bonaparteren arteko harremani buruz. Machotek agertutakoaz gain, Altonagak (2018: 91-101) bildu duenaren arabera, pentsatzekoa da biek elkar ezagutu zutela Printzeak Euskal Herrira 1856 edo 1857. urteetan egindako bidaietan. Bestalde, Clémence Richard 1858rako Londresen zegoen Printzearekin, zeren eta Uriartek urte hartako udan Londresen egindako egonaldian Clémence eta haren neba François ezagutu baitzituen. Bikotearen semea Louis-Clovis 1859an jaio zen, baina Bonapartek haren emazte Florencia 1891n hil arte⁷ ez zituen Clémence eta Louis-Clovis legalki onartu. Izan ere, Clémence Richardekin 1891ko ekainaren 5ean ezkondu zen eta semea urriaren 12an legezko semeztat aitortu zuen. Printzea urte hartako azaroaren 3an hil zen, eta gerora ematen du Clémence Richarden bizitza ez zela erraza izan. Izan ere, 1894an Louis-Clovis hil zitzaion, eta 1904an Bonaparteren liburu-bilduma saldu behar izan zuen. Azkenik, 1915eko azaroaren 14an Londresko St. Joseph's Home hospizioan hil zen. Zeukan ondasun guztia mila libera ingurukoa baino ez zen.

2.2. Clémence Richard Uriarteren itzulpenen aztertzaile

Sarreran adierazi dugunez (§ 1), Uriartek 1859 eta 1865 artean *Testamentu Zarra* itzulpen osoa burutu zuen, Bonaparteri bidalitako ondoko gutunetatik ondorioztatzen denez:

51.ª Marquina, 22 de febrero de 1859

En cumplimiento de los deseos que me manifestó en esa gran ciudad he traducido al [...] guipuzcoano los primeros 10 capítulos del «Genesis». (Ruiz de Larrinaga 1954: 276)

181.ª Bermeo, 25 de noviembre 1865

He concluído la traducción del Antiguo Testamento al [...] guipuzcoano. Los 6 cuadernos que tengo aquí los he revisado una vez. Ahora los está revisando el p. Estarta. Cuando me los devuelva, se los remitiré a S. A. Desearía entregarlos a Don Claudio de Otaegui en propias manos en Fuenterrabia. (Ruiz de Larrinaga 1958: 417)

Dena den, adierazi dugun bezala (§ 1), Bonapartek 1859an *Biblia edo Testamentu Zar eta Berria* liburuan bildu zituen *Genesisco liburua*, *Exòdoco liburua* eta *Leviticoco liburua*ren itzulpenez gainerakoak ez bide zituen aztertu. Izan ere, *Genesis*, *Exòdo* eta *Leviticoco* liburuen itzulpenen eskuizkribuetan (Uriarte 1859a: 1-144) urratu eta aldaketa ugari daude; berriz, gainerako ataletan ez dago Uriartek eginikoez beste zuzenketarik.

⁷ Bonaparte Florencia Cecci-rekin ezkondua zegoen 1832tik. Berriz, 1850ean ezkontideak banandu egin ziren. Bonapartek berak eta Napoleon III.ak Pio IX.ari ezkontza deuseztatzea eskatu zioten arren, honek uko egin zion. Florencia 1891n hil zen, eta urte hartan bertan ezkondu ahal izan ziren Clémence Richard eta Bonaparte printzea (Ruiz de Larrinaga 1954: 277, 90. oh.).

Clémence Richard itzulpenen aztertzailetako bat izan zela⁸ Uriartek 1859 eta 1860. urteetan Bonaparteri idatzitako gutunetan garbi agertzen da:⁹

51.ª Marquina, 22 de febrero de 1859

En cumplimiento de los deseos que me manifestó en esa gran ciudad he traducido al [...] guipuzcoano los primeros 10 capítulos del «Genesis» [...] a fin de que **los examine juntamente con doña Clemencia**. (Ruiz de Larrinaga 1954: 276)¹⁰

53.ª Ibarri, 9 de marzo de 1859

Adjuntos remito a S. A. los 10 capítulos del «Genesis» traducidos al [...] guipuzcoano, que junto con los 10 anteriores hacen las dos quintas partes [...]. **De todos modos S. A. y doña Clemencia¹¹ quedan facultados para hacer las enmiendas que crean convenientes**. (Ruiz de Larrinaga 1954: 278)

55.ª Marquina, 28 de abril de 1859

Adjuntos remito a S. A. desde el v. 9, del capítulo xxviii del Génesis hasta el xxxviii inclusive traducidos al [...] guipuzcoano. Aunque los he revisado varias veces, **no dejará de tener algunas vizcainadas y otros defectos, que S. A. corregirá con ayuda de doña Clemencia**. (Ruiz de Larrinaga 1954: 278)

⁸ Badirudi Clémence Richardek euskal gaiez bestetan ere lagundu ohi ziola Bonaparteri. Izan ere, «Vilallonga, José: L.-L Bonaparte eta bere bibliotekaren inguruko dokumentazioa»-ko 181. orrialdean (Georges Lacomberen Dokumentu Bildumako CD 143) Clémence Richardek Vinsoni bidalitako gutunari buruzko ezezagun baten iruzkina agertzen da: «Le 25 janvier 1873, Vinson reçoit une missive écrite en ces termes: «Londres le 23 janvier 1873: Monsieur, Le prince Louis-Lucien Bonaparte qui est très souffrant et profondément absorbé dans le deuil (Note: le Prince Impérial, son nouveau, venait de mourir dans un combat contre les Zoulous, le 1er juin), me charge de vous informer qu'il lui sera tout-à-fait impossible, au moins pendant six mois, de s'occuper de correspondance (sic) scientifique ou bibliographique». Ces lignes, si précises et si exactement ponctuées, venaient signées «Clémence Ricardo», c'est-à-dire, une altération voulue de «Clémence Richard», la demoiselle tarbaise qui lui avait voué sa fidélité jusqu'à leur mariage, à l'article de la mort au printemps de la dernière année de la vie de L.-L. B». Azpimarragarria da iruzkin horretan Clémence Richard «tarbaise» gisa aipatzen dela, hots, Okzitaniako tarbetarra balitz bezala. Ematen du iruzkinaren egileak «tarbaise»-ren ordez «tardaise» adierazi nahi izan zuela, agian Clémence, bere ahizpa Lucie Honorine bezala, Tardetsen (Atharratzen) jaioa zela (§ 7.3) uste zuelako.

⁹ Printzearen eta Uriarteren arteko korrespondentzia oparoa izan bide zen. Gaur egun, Bizkaiko Foru Aldundiaren liburutegian Uriartek idatzitako 200 gutun inguru gorde dira, guztiak ere Ruiz de Larrinagak argitaratuak (ikus Bibliografia). Bonapartek idatzitakoei dagokienez, badirudi Uriarte 1868an Bermeoko frantziskotarren komentutik lehen Markinako komentura eta ondoren Zarauzko komentura pasatu zenean haren gainerako ondasun guztiak bezala galdu egin zirela, ziurrenik 1868ko iraileko Iraultzaren eraginez Bermeoko komentuaren desjabetzean (Ruiz de Larrinaga 1954: 232-234). Uriarte hil ondoren gutun haiek berreskuratzen saiatu omen zen Bonaparte, baina arrakastarik gabe, Ereñozaga frantziskotarrak Markinako komentua ikustatu zuen arren (Ruiz de Larrinaga 1958: 232).

¹⁰ Bai gutun honetan, bai hurrengo guztietan, Clémence Richarden parte-hartzeari buruzko guztia letra lodiz nabarmendu du.

¹¹ Ruiz de Larrinagak iradokitzen du Uriartek Clémence Richardi emandako tratamendua, hau da, «Doña», «la Doña» printzearen etxean zuen postuari zegokiola, nolabait «Dueña de la Casa» edo «Ama de llaves» (1954: 276, 90. oh.), baina ez dakigu zertan oinarrituta: eskuarki espero genuke *doña* errespetuzko tratamendua izatea. Ostera, van Eysek «sa maîtresse» anbiguoarekin —baina, gure ustez, ziurrenik 'maitalea' destainazkoarekin— deskribatu zuen 1891ko abenduaren 12an, hots, Bonaparte hil ondoren —agian Printzea hil aurretik bikotekideak ezkondu zirela oraindik ez zekielako— Vinsoni igorritako gutun batean: «Pour le moment je ne sais rien du testament du Prince Bonaparte: mais vous savez qu'il vivait à Londres avec sa maitresse» (Munduate 2022: 243).

59.ª Marquina, 29 de junio de 1859

He recibido su grata, fecha 21 del corriente mes [...] Siguiendo a Aguirre y Larizabal hago comúnmente uso de *tzen*, pero viendo que los referidos autores hacen algunas veces uso de *ten*, lo he puesto alguna vez que otra sin necesidad; pues cuando precede *s* o *x* debe ponerse *ten* con *uzten*, *icusten*. **S. A. con D.ª Clemencia y el Sr. Aspiazu pueden hacer cuantas variaciones crean convenientes.** (Ruiz de Larrinaga 1954: 282-283)

60.ª Marquina, 10 de julio de 1859.

Adjunto remito a S. A. el primer cuaderno de la traducción del «Exodo» al guipuzcoano. **S. A. acompañado de D.ª Clemencia y el Sr. Aspiazu podrá hacer cuantas variaciones crea necesarias o convenientes.** (Ruiz de Larrinaga 1954: 283-284)

62.ª Marquina 3 de agosto de 1859

Adjunto remito a S. A. el tercer cuaderno del «Exodo» [...] Lo he revisado por dos veces, pero **S. A. con la D.ª Clemencia y el Sr. Aspiazu hará cuantas variaciones crea necesarias o convenientes.** (Ruiz de Larrinaga 1954: 284)

63.ª Marquina, 11 de agosto de 1859

[...] Supongo habrá recibido S. A. la conclusión del Exodo. **Si S. A., la D.ª Clemencia y el Sr. Aspiazu creyesen que por mala no merece la pena continuar (la traducción) puede avisarme sin cumplido.** (Ruiz de Larrinaga 1954: 285)

64.ª Marquina 24 de agosto de 1859

He recibido su grata, fecha 18 del corriente, en cuya contestación digo a S. A. **que apruebo el que, acompañado de la D.ª Clemencia y el Sr. Aspiazu, y valiéndose de las notas manuscritas por S. A. en sus dos viajes a Guipúzcoa haga cuantas variaciones le parezca en mis traducciones.** (Ruiz de Larrinaga 1954: 286)

71.ª Marquina, 4 de diciembre de 1859

Adjunto remito a S. A. el primer cuaderno del *Libro de los Números*, que contiene 10 capítulos y 19 versos del XI. **Me alegraré sea de la aprobación de D.ª Clemencia.** (Ruiz de Larrinaga 1954: 292)

75.ª Marquina, 12 de febrero de 1860

[...] En cuanto concluya mis preparativos de misión, **emprenderé la traducción bascongada e iré remitiendo a la D.ª Clemencia los cartapacios que vaya concluyendo**, lo mismo que... hasta ahora. (Ruiz de Larrinaga 1954: 298)

81.ª (bis) Bermeo, 9 junio 1860

Adjunto remito a S. A. el primer cuaderno de la traducción al [...] guipuzcoano del «Deuteronomio» [...] Nada me dice S. A. de las muchas vizcainadas y otros muchos defectos que **encontrará S. A. en compañía de la Doña Clemencia en mis traducciones.** Supongo habrá recibido S. A. la conclusión del «Libro de los Números». (Ruiz de Larrinaga 1957a)

Hala eta guztiz ere, Bonapartek *Genesis*, *Exodo* eta *Leviticoari* zegozkien Uriarteren itzulpen zuzenduak 1859an *Biblia edo Testamentu Zar eta Berria Aita Fray Jose Antonio de Uriarte latinezko Vulgatatik lembicico aldiz Guipuzcoaco euscarara itzulia*

izenburu luzeko liburuan bildu zituenan, garbi gelditu zen Bonapartek jendaurrean Richard andereari ez ziola inoiz aitortu emandako laguntza. Ez hori bakarrik: 1862an adierazi zuen berak azken hamabost urteetan gipuzkeraz ikasi zuela,¹² baina *Testamentu Zar eta Berria* itzulpena soilik Uriarteri zegokiola, nahiz berak Uriarteren testuari zuzenketaren bat egin eta Azpiazuk gipuzkerazko zenbait aspektu argitu (Arana Martija 1990: 282).

3. Uriarteren itzulpen-irizpideez

Uriartek 1856 eta 1859. urteen artean Bonaparteri bidalitako gutunetan garbi agertzen da *Testamentu Zar eta Berria* itzultzeko, aurretik *San Mateoren Ebanjelioa* gipuzkeratzeko Bonaparterekin adostu zituen irizpide berberetz baliatu zela, 1859-2-22ko gutunean iradoki zuenez:

En cumplimiento de los deseos que me manifestó S. A. en esa gran ciudad, he traducido al [...] guipuzcoano los primeros 10 capítulos del «Génesis», los mismos que remito a S. A. a fin de que los examine juntamente con doña Clemencia, y me diga si gustará que haga la traducción de los restantes 40 capítulos del referido libro del Génesis bajo las mismas bases, que son las que adoptamos para la traducción del Evangelio de San Mateo. (Ruiz de Larrinaga 1954: 276)

Eta irizpide horiek 1859-3-9ko gutunean azaldu zituen:

Adjuntos remito a S. A. los 10 capítulos del Génesis traducidos al... guipuzcoano [...] Los principios que he seguido son los mismos que para el Evangelio; el verbo de Lardizábal, términos de Aguirre. Sin separarme de lo literal, he procurado la claridad (Ruiz de Larrinaga 1954: 278).

Oinarri horiek finkatzeko urratsak 1857. urtean bidalitako zenbait gutunetan agertzen dira, ondoan azaltzen denez.

3.1. Itzulpen literal, zehatz eta biblikoa, Amat eta P. Scio-ren ereduak

Dagoeneko 1856-11-24ko gutunean Uriartek Bonaparteri *S. Mateoren Ebanjelioa* bizkaieratzeko erabiliko zituen irizpideak azaldu zizkion:

La traducción la hago *bajo las bases siguientes*: 1.º *Literal*, en cuanto se pueda; 2.ª *Conservando el sentido de las palabras del original*; 3.ª *Siguiendo*, en cuanto se pueda, *la misma colocación de las palabras que el original latino*; 4.ª Cuando me ocurre alguna duda, *consulto la traducción del P. Scio*. (Ruiz de Larrinaga 1954: 237)

¹² Zalantzarria da Bonaparte gipuzkeraz ondo jabetu zenetz. Izan ere, 1859an Bonapartek gipuzkeraz idatzitako gutun bategatik Uriarte txundituta geratu zen: «Agorrean 20.an 1859.an: Luis Luciano Bonaparte Jaun chit goratua [...] Aitortzen dizut chit miraritua guelditu nintzala iracurri eta icusi nue-nean ceñ ederqui icasi dezun izquetan guipuzcoaco eusqueran. Ez det arquite uts bat bacarra ere» (Ruiz de Larrinaga 1954: 288). Hala ere, ematen du Clémence Richardek lagundu ziola, bi urte berandua-goko beste gutun batean garbi agertzen denez: «104.ª Bermeo, 7 julio 1861 [...] He recibido su apreciable carta, fecha 4 de junio, con las *efónicas* de Vizcaya, las que están muy bien. La parte bascongada que pone S. A. al fin de la carta en guipuzcoana [sic] está inmejorable tanto en los términos, como en régimen y ortografía. Supongo que Doña Clemencia habrá acompañado a S. A. en redactarla» (Ruiz de Larrinaga 1957b: 332-333).

Eta S. *Mateoren Ebanjelioa* gipuzkeratzean irizpide berei eutsi ziela garbi ikusten da 1857-8-1eko gutunean eta hilabete bereko 17koan:

Remito a su S. A. los 7 primeros capítulos del Evangelio de San Mateo traducidos al [...] guipuzcoano. Está hecha (la traducción) bajo las mismas bases que la Vizcaina, y me parece que la Guipuzcoana será todavía más literal que la Vizcaina. (Ruiz de Larrinaga 1954: 247)

Nuestras bases son: Que la traducción sea 1.º *literal, bíblica y exacta* [...] Su estilo florido, libre y elegante [Lardizabalena] no se puede adoptar en una traducción *literal, ligada, bíblica*, como es la mía. Léase la traducción al castellano del P. Scio, que pasa por la mejor española, y se verá al hermoso idioma castellano dominado del latín y sin poder manifestar su elegancia. Este es el método adoptado por mí. (Ruiz de Larrinaga 1954: 249-251)

Amaten itzulpenari dagokionez, 1859-8-3ko gutunean honako hau aipatu zuen:

Sabe bien S. A. que el estilo bíblico es algo árido y yo he procurado atenerme a él, separándome sólo de él, por razón de claridad... Hago las traducciones del original latino: cuando hallo alguna cosa oscura, recorro al Scio, y si veo que éste se liga demasiado al original, me valgo del Sr. Amat. (Ruiz de Larrinaga 1954: 284)

3.2. Beterri aldeko hizkera herrikoia

Gipuzkerazko itzulpenak egiteko Bonapartek Hernani eta Astigarragako euskara erabiltzeko agindu bide zion, 1857-6-25eko gutunean Valdespinako markesak idatzitakotik ondorioztatzen denez:

[H]e hablado con Fr. José sobre la traducción que S. A. desea, y le he dicho que, puesto que el bascuence de Ernani y Astigarraga son los que S. A. prefiere, se venga, y que podrá allí trabajar en ella con más conocimiento sobre las dudas que pudieran ocurrir [...] porque la traducción sería más pura. (Ruiz de Larrinaga 1954: 246)

Hasieran Uriartek itzulpena egiteko erabili zuen hizkera jasoegia zenez gero, antza denez, Bonapartek herrikoia egiteko agindu zion, 1857-8-23ko gutunean agertzen denez:

Como en la traducción que estoy haciendo, una de las bases que puse era, que había de ser enteramente distinta del vizcaíno, he usado de palabras que pocas veces hace uso la gente vulgar, aunque sí los predicadores; pero, supuesto que S. A. me dice que no se busca la diferencia de los dialectos, sino palabras usuales, voy a adoptar este principio, y para esto tomaré por norma a Lardizábal. (Ruiz de Larrinaga 1954: 253)

3.3. Lardizabal (adizkietarako) eta Agirre (lexikorako), idazle lehenetsiak

Hasieran Uriarte *San Mateoren Ebanjelioaren* lehenbiziko zazpi kapituluak gipuzkeratzeko autore batez baino gehiagoz baliatu zen, 1857-7-26ko gutunean agertzen denez:

Tengo ya traducidos los primeros 7 capítulos del Evangelio de San Mateo al guipuzcoano [...] En lo demás he adoptado aquellos términos que, según Larramendi («Diccionario» y «Astete»), Lardizabal, Cardaveraz, Mendiburu, Iztueta y demás, como Aguirre y «Las Fábulas», me han parecido mejores, pues, propendiendo siempre

al modo de hablar de Beterri, ahora que voy allá mañana, veré qué términos deberé mudar. (Ruiz de Larrinaga 1954: 247)

Ematen du Bonaparte ez zela bat etorri Uriarteren irizpide horrekin eta ildo zehatzak jarri zizkiola:¹³ batetik, beste autore guztien gainetik Lardizabal lehenestea eta, bestetik, Iztueta baztertzea. Uriarte ez zegoen guztiz ados Bonaparteren erabakiarekin; izan ere, haren ustez Lardizabalen lehenestea adizki laguntzaileen kasuan soilik zen aplikagarria, baina ez aditz nagusien eta lexikoaren kasuetan, 1857-8-17ko gutunean garbi agertzen denez:

Me pregunta S. A. ¿si no sería mejor consultar sólo los autores modernos guipuzcoanos que escribieron en dialecto de Beterri? Y que cree S. A. que sólo Lardizábal sea el que ha hecho esto. A lo que creo deber contestarle que Lardizábal es el preferido por mí a todos los demás y con mucho exceso, pero no en todo. Si Lardizábal hubiera fijado las mismas bases que nosotros, tengo la evidencia de que hubiera hecho una excelente traducción. Nuestras bases son:

Que la traducción sea, 1.º, *literal, bíblica y exacta*. La de Lardizábal no es traducción, sino un extracto libre, inexacto, y de estilo florido, elegante y bascongado [...].

2.º Nuestra traducción es *guipuzcoana y de Beterri*. En esta parte se le *puede* seguir a Lardizábal en el verbo auxiliar [...]. En cuanto a verbos y términos se le puede seguir a menudo; pero de ningún modo en cuanto a traducción guipuzcoana, y menos de Beterri [...]. Estos términos y otros de que usa Lardizábal, aunque bascongados y muy inteligibles, no pueden ponerse en traducción guipuzcoana y menos en Beterri. Lardizábal usa, cuando necesita, términos de los cuales se hace más uso en el labortano que en el guipuzcoano [...] En esta parte le sigo yo también. Cuando me hallo con un término vizcaíno, o labortano, para Guipúzcoa adopto el labortano. (Ruiz de Larrinaga 1954: 249-250)

Después de Lardizábal prefiero a Aguirre. Con éste sucede lo contrario que con Lardizábal. Aguirre usa las inflexiones del verbo regular de Goyerri [...] pero la mayor parte de sus términos son usados en Beterri, aunque no todos. Convento también con S. A. en que el bascuence de Iztueta es afectado y malo, y que, como dice muy bien S. A., debemos precavernos de él como de *lupuac*. Pero creo que no todos los términos sean malos [...] Bajo estas observaciones hago uso de todos los autores bascongados, dando la preferencia a Lardizábal y luego a Aguirre. (Ruiz de Larrinaga 1954: 251)

Badirudi idazle egokienari buruzko eztabaida ez zela hor bukatu. Izan ere, Uriarteren azken erabakia 1857-9-15eko gutunean agertzen da:

Acabo de concluir y revisar los 7 últimos capítulos del Evangelio de San Mateo [...] Por fin me he decidido a seguir a Lardizábal en el verbo y algunos términos; pero en la generalidad de los términos a Aguirre, excepto en el verbo auxiliar; creo, por fin, que sólo estos dos autores deben ser seguidos (Ruiz de Larrinaga 1954: 257-258).

¹³ Bonapartek lehen itzulpena berregiteko agindu bide zion. Izan ere, Gipuzkoako Foru Aldundia-
ren liburutegiko Bonaparte funtseko *Catálogo de Manuscritos*eko 142, 148 eta 151 zenbakiak *Jesucristo-
ren Ebanjelio santua San Mateoren arauraren* hiru itzulpeni dagozkie (Arana Martija 1990: 282). Gaur
egun, Arana Martijak aipaturako hiru eskuizkribuak Koldo Mitxelena Kulturunean gorde dira, eta di-
gitalizatuak daude: *Jesucristoren Ebanjelio santua San Mateoren araura* izenekoa (signatura: 091 BON
doc-135) ebanjelioaren itzulpen osoari dagokio; *Jesucristoren Ebanjelio santua Yondoren Mateoren araura*
izenekoan (signatura: 091 BON doc-142) soilik lehen zazpi kapituluaren itzulpenak biltzen dira; eta *San
Mateoren Ebanjelioa* izeneko itzulpena *Testamentu Berria* eskuizkribuan [signatura: 091 BON doc-148]
gorde da Vulgatako *Novum Testamentum*eko gainerako atalen itzulpenekin batera.

Uriartek erabilitako testuez gain, gutunetan adierazitakoaren arabera honako hiztegi eta gramatikez baliatu bide zen:

- Larramendiren *Diccionario trilingüe*: Uriartek hainbatetan hiztegi horretako hitzak aipatzen ditu; esaterako, goraxeago aipatu dugun 1857-7-26ko gutunean.
- Añibarroren *Voces bascongadas diferenciales de Bizcaya, Guipuzcoa y Navarra* hiztegiaren kopia bati legokiokeen eskuizkribu bat. Izan ere, 1857-4-7ko gutunean honakoa idatzi zuen: «Tengo en mi poder el tomo manuscrito que nos entregó en Zarauz mi tío, el misionero, que comprende el bascuence vizcaíno, guipuzcoano y navarro» (Ruiz de Larrinaga 1954: 241).¹⁴ Berriz, 1857-4-12ko gutunean: «Adjunto remito a S. A. el manuscrito que nos dió en Zarauz mi tío, el P. Fr. Domingo de Uriarte, y que me pide en su apreciable carta, fecha de 26 de Marzo» (Ruiz de Larrinaga 1954: 242).
- Lardizabalen *Gramática bascongada*: Uriartek Bonaparterengandik eskuratu zuela 1856-11-5eko gutunean adierazi zuen: «Señor Don Luis Luciano Bonaparte [...] He recibido su grata carta, fecha de 22 de octubre, en cuya contestación digo a V. A. que se hallan en mi poder [...] la Gramática bascongada de Lardizábal que se sirvió S. A. de regalarme» (Ruiz de Larrinaga 1954: 235).

Ostera, gutunetan ez zuen inoiz Larramendiren *El imposible vencido* aipatu, nahiz eta erabiltzea litekeena den.

Beraz, orain arte adierazitakoaren arabera, Uriartek *S. Mateoren Ebanjelioa* gipuzkeratzean erabilitako irizpide eta lanabes berak erabili zituen *Testamentu Zarra* burutzeko.

4. Bonapartek eta Clémence Richardek Uriarteren eskuizkribuetan egindako zuzenketez

4.1. Azterketarako irizpideak

Uriarteren eskuizkribuak mota ezberdineko urratuz, eransketaz, zuzenketez eta abarrez beterik dira:

- Eransketak: Uriartek ustekabez itzultzeke edo osatu gabe utzi zituen termino, esaldi, bertset eta abarrak zirela eta zuzentzaileek egindakoak.¹⁵
- Puntuazio-sistemaren aldaketak: Uriarte Vulgatatik itzulpen estua egiten saiatu zen, baina askotan komak, puntu eta komak, etab. jarri gabe utzi zituen. Horregatik, zuzentzaileek gorritz erantsi zituzten.
- Izen berezien grafia-aldaketak: Uriarteren 1857-8-25eko gutunean honakoa irakurtzen da: «Cuando los nombres latinos difieren en la pronunciación del

¹⁴ Ruiz de Larrinagak (1954: 241, 24. oh.) zuzen asmatu zuen Añibarroren hiztegiari ari zela. Uriartek erabili zuen kopia zehatzaz, ik. § 4.2.

¹⁵ Zenbaitetan Uriartek berak egindakoak dira: adibidez, *jatorria*-ren eransketa (*Genesis* 1,4).

bascuence, los escribo de modo que puedan leerse bien: Acaz y no Achaz: Jechonias y no Jechonias» (Ruiz de Larrinaga 1954: 255). Hala ere, aztertzaileek zenbaitetan Uriarteren grafiak aldatu zituzten, hala nola *Henoc* > *Enoc* (*Genesis* 4,17); ostera, *Phison* > *Fison* kasuan (*Genesis* 2,11) Uriarteren aldaketari eutsi zioten.

- Letra larrien eta xeheen arteko aldaketak: *guizaemea* > *Guizaemea* (*Genesis* 2,22), *Ugarituco* > *ugarituco* (*Genesis* 3,16).
- Hizkuntza-zuzenketak: aztertzaileek Uriartek erabilitako hainbat termino, us-tez Beterriko gipuzkerari ez zegozkionak, ordeztu zituzten.

Gure azterketa soilik hizkuntza-zuzenketei dagokie, zuzentzaileak zein irizpidez baliatu ziren azal bailiezagukete. Horrexegatik, Uriartek 1859ko otsailean Bonaparteri bidalitako *Genesisco liburuaren* lehen hamar kapituluaren itzulpen zuzenduak aukeratu ditugu, ia ziurtasun osoz Clémence Richardek eta Bonapartek, Azpiazuren laguntzarik gabe,¹⁶ aztertu bide zituztenak direlako, hain zuzen.

4.2. Erabilitako testuak

Gure azterketa burutzeko Bonapartek eta Clémencek Uriarteren itzulpena aztertzerakoan erabili bide zituzten gramatika, testu eta hiztegi berberak edo ahal ziren anzekoenak baliatu ditugu, honako laburdura eta izendapenekin:

- Amat: Torres Amaten *La Sagrada Biblia* (1824).
- Ur *Gen-esk*: Uriarteren *Biblia edo Testamentu Zar eta Berria* eskuizkribua (1859).
- Ur *Gen*: Bonapartek argitaratutako *Biblia edo Testamentu Zar eta Berria* (1859).
- Duvoisin: Bonapartek argitaratutako Duvoisinen *Bible Saindua edo Testament Zar eta Berria* (1859). Gorago ikusi dugunez (§ 3.3), Uriarte behar izatekotan gipuzkerazko itzulpenak egiteko lapurteraz baliatu zen, Lardizabalek egin zuen bezala. Zuzentzaileek Uriarteren lana aztertzerakoan Duvoisinen itzulpena eskura izan zuten. Izan ere, Duvoisinek 1858ko otsailerako *Jenesaren* hiru kapitulu zituen prest, eta 1859ko apirilaren 20an *Jenesaren* itzulpen osoa (Arana Martija 1990: 208).
- *HH*: Larramendiren *Diccionario trilingüe* (1745).¹⁷
- *LardGram*: Lardizabalen *Gramática vascongada* (1856).

¹⁶ Uriarteren 1859-6-29ko gutunean agertzen da lehen aldiz Azpiazuren izena. Jose Antonio Azpiazu maisua, Seguran jaioa, Aizkibelen senitarteko eta Iztuetaren suhia, Bonapartek Londresera eraman zuen gipuzkerazko hainbat ezaugarri argitzeko (Arana Martija 1990: 157). Horren arrazoia izan liteke Clémence Richard 1859ko otsailean Louis-Clovis semeaz (1859-1894) erditu eta, umearen zaintzagatik edo, ez zuela behar adina denbora zuzenketetarako.

¹⁷ Badirudi Larramendiren *HH* ez zela Bonaparteren gustukoa. Esaterako, Uriarte *Genesis* 2,12 bertseteko *lapis onychinus* itzultzeko *arri zaintistea*-z baliatu zen, hau da, Larramendiren hiztegian *onyx*-en baliokidetzat agertzen zenaz: «Cornerina, piedra preciosa, *zaintistea*. Lat. *Onyx*, *chis*». Berriz, B eskuak Uriarteren terminoa Duvoisinek erabilitako *oniz harria*-z ordeztu zuen (eskuei eman diegun izenaz eta haien uestezko izanaz aurreraxeago mintzatuko gara: §§ 3.1 eta 4.3.2).

- Scio: Scioren *La Biblia Vulgata latina traducida en español* (1794).
- *Lard*: Lardizabalen *Testamentu Zarreco eta Berrico condaira* (1855).
- *VocB*: Añibarroren *Voces bascongadas diferenciales de Bizcaya, Guipuzcoa y Navarra*. Jatorrizko eskuizkribuaren kopia, *Diccionario castellano vasco* izenarekin Nafarroako Artxibo Orokorrean gordetzen dena Bonaparteren funtsetan (cf. Braceras 2021). Antza denez, kopia hori Uriartek Bonaparteri bidalitako «tomo manuscrito» (§ 3.3) da,¹⁸ Printzeak eta Clémence Richardek erabili bide zutena.
- *Vulgata*: van Ess-en edizioa (1824).

Horietaz gain, Uriartek berak aitortu bezala, Kardaberazen, Mendibururen, Iztue-taren, Pascual Iturriagaren eta Agirrerren testuak (§ 3.3) arakatzeko *Euskal Klasikoan Corpusaz (EKC)* eta *Orotariko Euskal Hiztegiak (OEH)* baliatu gara.

Azkenik, *Euskararen Herri Hizkeren Atlas (EHHA)* kontsultatu dugu, gaur egungo herri hizkeren egoera XIX. mendekora estrapolatzerik ez dagoela jakin arren, egoera hartara hurbiltzeko nolabait baliagarria daitekeelakoan.

4.3. Zuzenketa motak

Zuzenketa guztiak ez ziren Ur *Gen* edizioan gauzatu. Horregatik, bi taldetan be-reizi behar dira: behin-behineko zuzenketak, eta behin betikoak.

4.3.1. Behin-behineko zuzenketak

Urdinez idatziak dira, batzuk argitan luzaroan egoteagatik hain tonu ahulean, non zoomaren laguntzaz soilik ikusta daitezkeen. Gutxienak, behin tinta gorritz ber-ridatzita, behin betiko bihurtu ziren: adibidez, *Salbu* → *Bacarric* (*Genesis* 9,9). Hala ere, azterketan ikusiko dugunez, gehienak ez ziren Ur *Gen* edizioan gauzatu, arra-zoiak arrazoi, hala nola *ezcutetaraño* → *eztaldu* (*Genesis* 7,6) edo *jatorriarequin* → *on-dorengoacquin* (*Genesis* 9,9).

Kaligrafia-analisi zehatzaren esperoan, esan daiteke behin-behineko zuzenketa ur-dinak idatzi zituen Clémence Richard izan litekeela. Izan ere, *ichedonic* → *ichohon-ic* (*Genesis* 8,10) eta *ichedon* → *ichohon* (*Genesis* 8,12) zuzenketetan Hegoaldeko ahozko *ichoon* idazteko zuzentzaileak bi bokal berdinaren artean *h* tartekatatu zuen, agian Iparraldeko *ohoin*-ekiko edo antzekoren batekiko analogiaz. Bestalde, *n* letra-ren, *en* bokal-kontsonante taldearen eta *rt* kontsonante-taldearen idazkeran badira antzekotasun kaligrafikoak Richard anderearen sinaduraren —haren kaligrafiaz eza-gutzen dugun lekukotasun bakarra—¹⁹ eta zuzenketa urdin batzuen artean (konpara-

¹⁸ Arana Martijak (1990: 147) Añibarroren hiztegiari buruz hauxe dio: «El original de este diccionario está en el convento de los PP. Franciscanos de Zarauz. Parece ser que fue una copia de éste la que envió el Padre Uriarte a Bonaparte el 12 de abril de 1857. Sin embargo, no aparece entre los manuscritos de las tres Diputaciones ni en el archivo de Euskaltzaindia». Arana Martijari laugarren aldudia ahaztu zitzaion: Nafarroakoa.

¹⁹ Lekukotasun bakar hori 1904an Clémence Richardek ez beste esku batek Azkueri idatzitako gutun bateko sinadura da.

ketarako, ikus § 7.8). Jakina, kontuan hartuta itzulpenaren zuzenketak 45 urte lehenagokoak direla, lekukotasun bakar hori ez da guztiz fidagarria, hainbeste urteren ondoren sinaduraren kaligrafia bestelakoa izan baitaiteke; horregatik, oraingoz behin-behineko zuzenketen egileari C eskua deituko diogu,²⁰ nahiz eta ia ziurtasun osoz Clémence Richard izan.

4.3.2. Behin betiko zuzenketak

Salbuespen gutxirekin, tinta gorritz idatzita agertzen dira. Haien ezaugarri komuna da guztiak Bonaparteren edizioan islatzea: hortik «behin betiko zuzenketak» deitu izana. Fisikoki bi eskuk egindakoak bide dira (§ 7.7): zenbait C eskuari legezkiokoe (§ 7.9), baina gehienak Bonaparteren eskuari (aurrerantzean B eskua), zeren Uriartek 1857an Printzeari bidali zion *Jesucrestoren Ebanjelio Santua San Mateoren araura* izeneko eskuizkribuan (Uriarte 1857) antzeko zuzenketa gorriak agertzen baitira.²¹ Ordea, ez dakigu behin betiko zuzenketa horiek soilik Bonapartek erabaki zituen, edo beraren eta bikotekidearen artean adostu ziren.

4.4. Azterketan erabilitako metodologia

Zuzenketa guztien zergatia aurkitzeko dena delako zuzenketari Uriarteren eskuizkribuan dagokion bertsetaren argazkiaren ondoan,²² taula batean Uriarteren itzulpenaren transkripzioarekin batera honako bertsio hauek jaso dira: Ur *Gen* edizioarena, Duvoisin itzulpena, Vulgata, Amaten itzulpena eta Scioeren itzulpena.

Transkripzioak egiterakoan ondoko irizpideak erabili ditugu:

- Termino zuzenduaren eskuinean parentesi artean zuzenketa zein den eta nor egin zuen adierazten da.
- Egilea B eskua edo C eskua izan zen adierazteko zuzenketaren aurrean B eta C letrez baliatu gara.
- Zuzenketa letra lodiz markatzen da.

Aipatutako guztia hurrengo adibidean biltzen da:

²⁰ *Genesis*ko lehen hamar kapituluetan ez ezik, C eskuaren zuzenketa urdinak hurrengoetan ere agertzen dira, azkenak *Genesis*aren xxxvii. kapituluaren: *batezaz* → *batez* (37,2); *zartzan* → *zartzarozan* (37,3); *maitetua zala* → *maitatzen zuela* (37,3); *baicican* → *bague* (37,4); *garibalac* → *gari metac / pillac* (37,7); *mendeco izan* → *mendean egon* (37,8); *etzuen* → *ez zegoen* (37,24); *odolean* → *odolearequin* (37,31).

²¹ Uriarteren eskuizkribu zuzendua arakatzerakoan Bonaparteren zuzenketa gorriez gain, kaligrafiatik Clémence Richardi legezkiokoeen bi zuzenketa urdin aurkitu ditugu: *zayezute* ← *zayozute* (*Mateo* 13,30) eta *bedecatū* → *bedeincatū* (*Mateo* 25,34); bigarrenean *bedecatū*-ri erantsitako *n*-ak Clémence Richarden kaligrafiaren antz handia du (§ 7.10). Bi zuzenketa horiek Bonapartek egindako Uriarteren itzulpenaren edizioan (Uriarte 1858) jasoak dira. Horrek Clémence Richard dagoeneko 1857an Inglaterran zela iradokitzen du.

²² Argazkiak Koldo Mitxelena Liburutegiko 091 BON doc-135 signatura duen *Biblia edo Testamentu Zar eta Berria* dokumentu digitalizatuari dagozkio, eta hemendik aurrera Ur *Gen*-esk laburduraz eta *Genesis*ko kapituluaren eta bertsetaren zenbakiaz markatuak dira.

2. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Ceuzcan Noec seireun urte ugoldeco urac igo zutenean lurra ezcutetaraño (C eztaldu , B ezcutatzerano).
Ur Gen	Ceuzcan Noec seireun urte ugoldeco urac igo zutenean lurra ezcutatzerano.
Duvoisin	Sei ehun urthe bazituen uholdeko urek gaindi egin zutenean lurraren gainean.
Vulgata	Eratque sexcentorum annorum, quando diluvii aquae inundaverunt super terram.
Amat	Era Noé de edad de seiscientos años cuando las aguas del diluvio inundaron la tierra.
Scio	Y era de seiscientos años, quando las aguas del diluvio inundáron sobre la tierra.

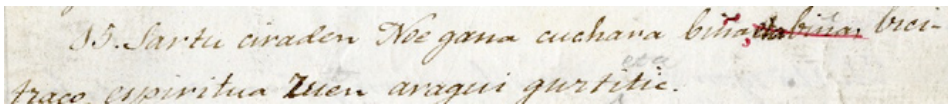
Ezcutetaraño → *eztaldu* → *ezcutatzerano*

Ezcutetaraño: Uriarteren hutsa, *ezkutetan* bizkaierazkoa baita, Astarloak, Zabalak eta Juan Antonio Mogelek euren idazlanetan erabilitakoa (cf. *EKC*).

Eztaldu: eskuizkribuan *eztaldu* urdina *ezcutetaraño*-ren gainean da. Bizkarkariz idatzitako agerraldi guztiak idazle bizkaitarrei dagozkie: J. A. Mogeli, Zabalari eta J. J. Mogeli; apikariz idatzitako agerraldi gehienak ere bizkaierari dagozkio: 452 agerraldi vs 28 gipuzkeraz; hauen artean Otaegiren bat dago²³ (cf. *EKC*). Horren araberá, baliteke C eskuak Goierriko hizkeran-edo ikasi izana, eta *ezcutatu*-k eraginda *estaldu*-ren apikaria bizkarkariaz idatzi izana.

Ezcutatzerano: azkenean B eskuak C eskuaren *eztaldu ezcutatu*-z ordeztu zuen. Horretarako bi euskarri izan bide zituen: a) *ezcutatu* Agirrek —Uriartek lexikorako hautatu zuen ereduak— eta Lardizabalek erabili zuten, besteak beste (cf. *EKC*); b) *VocBen estaldu ezcutatu*-ren bizkaierazko sinonimotzat hartua da:

- (1) «Esconder: c. *ezcutatu*, gorde, b. *estaldu*, ostendu, g. estali».

3. irudia

Ur Gen-esk 7,15

3. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Sartu ciraden Noe gana cuchara biña eta bina (B biña) vicitzaco (B bicitzaco) espiritua zuen aragui guztitic (C guztietatic).
Ur Gen	Sartu ciraden Noe gana cuchara biña, bicitzaco espiritua zuen aragui guztitic.
Duvoisin	Noeren gana arkhan sarthu ziraden birazka haragi orotarik hatsa zutenetarik.
Vulgata	ingressae sunt ad Nöe in arcam, bina et bina ex omni carne, in qua erat spiritus vitae.
Amat	<i>Se le</i> entraron á Noé en el arca de dos en dos, <i>macho y hembra</i> , de toda carne en que habia espíritu de vida.
Scio	Entraron á Noé en el arca; dos y dos de toda carne, en que habia espíritu de vida.

²³ Egitez, Otaegiri egotzitako agerraldia *Gure Jesucristo Jaunen Ebanjelio Santue San Mateok dionez* itzulpenari dagokio, baina 1850ean Goierriko hizkeran egindako itzulpen hori ez zuen Otaegik egin, baizik eta Echeberria Zegamako erretoreak (Arana Martija 1990: 181).

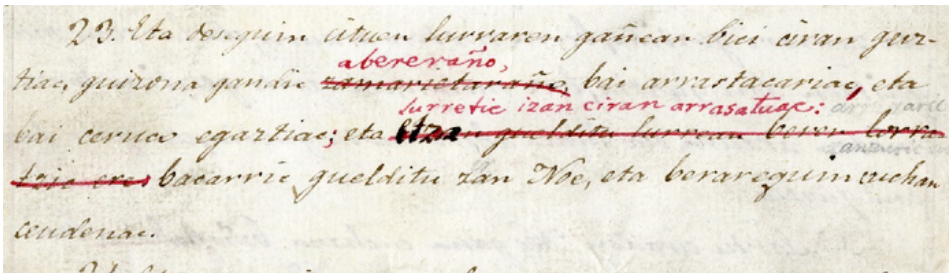
Guztitic → guztietatic (zuzenketa bera 7,15 eta 7,16 bertsetetan).

Guztitic: Uriartek *omni*-ri itzulpen literala eman zion.

Guztietatic: bertsetean hainbat animalia aipatzen denez C eskuak plurala aukeratu zuen. Lardizabalek ere bertset horri dagokion pasartean plurala erabili zuen:

- (2) ugoldea asi zan aurreco zazpi egunetan cuchan sartu cituen abere edo animalia-mota *guciac* [...] Jaincoac erraztu cion, cucharen ate-aurrean *guciac* ipiñita. (*Lard* 9)

B eskuak C eskuaren zuzenketa ez zuen aintzakotzat hartu.

4. irudia

Ur *Gen-esk* 7, 23

4. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Eta deseguin cituen lurraren gañean vici (bici) ²⁴ ciran guztiac, guizona gandic zamarietaraño (B <i>abereraño</i>), bai arrastacariac (B,) eta bai ceruco egaztiac: eta ez zan (C edo B ? <i>etzan</i>) guelditu lurrean beren lorratzic ere, (C <i>zanzuric ere</i> , <i>arrazaric</i> , B <i>lurretic izan ciran arrasatuac</i>); <i>bacarric</i> guelditu zan (C ziran) Noe, eta berarequin cuchan ceudenac.
Ur <i>Gen</i>	Eta deseguin cituen lurraren gañean bici ciran guztiac, guizona gandic <i>abereraño</i> , bai arrastacariac eta bai ceruco egaztiac: eta <i>lurretic</i> izan ciran arrasatuac: <i>bacarric</i> guelditu zan Noe, eta berarequin cuchan ceudenac.
Duvoisin	Eta jaunak chahutu zituen lurraren gaignean ziren guziak, gizonetik <i>abereraino</i> , hala zierpeak nola zeruko hegastinak: eta <i>lurretik</i> ezeztatuak izan ziren: eta Noe gelditu zen bakharric, eta harekin arkhan zirenak.
Vulgata	Et delevit omnem substantiam, quae erat super terram, ab homine usque ad pecus, tam reptile quam volucres coeli; et deleta sunt de terra; remansit autem solus Nöe, et qui cum eo erant in arca.
Amat	Y destruyó todas las criaturas que vivian sobre la tierra, desde el hombre hasta las bestias, tanto los reptiles como las aves del cielo, y no quedó rastro de ellas en la tierra. Solo quedó Noé, y los que estaban con él en el arca.
Scio	Y rayó toda substancia que había sobre la tierra, desde el hombre hasta la bestia, tanto los reptiles como las aves del cielo: y fueron ruidos de la tierra: y quedó solamente Noé, y los que con él estaban en el arca.

²⁴ v > b (# _) aldaketa orokorra da, baina askotan ezinezkoa da nori zor zaion jakitea.

Lorraztic ere → *zanzuric ere, arrazaric* → *lurretic izan ciran arrasatuac*

Lorraztic: ematen du Uriartek Amaten *no quedó rastro* lehenetsi zuela. *EKC*ren arabera testuetan bera izan zen lehen erabiltzailea eta bakarra XIX. mendean, nahiz *OEH*ren arabera berak baino lehen frai Bartolomek eta Zabalak *lorrotz* aldaera erabili zuten (s.v. *lorratz*).²⁵

Zanzuric: C eskuak Uriarteren *lorratz* «bizkaitarra» ordezteko Lardizabalen *zantzu* proposatu zuen:

- (3) Faraon-ec gaitz ayen iturriaren aztarna eta *zantzua* nombait izan zuen. (*Lard* 13)

Arrazaric: *OEH*ren arabera Joaquin Lizarraga Elkanokoak, Gregorio Arruek eta Jose M.ª Etxaburuk erabili zuten (s.v. 1 *arradiza*). Berriz, *EKC*n Gregorio Arrueren *arrazarik* eta *arraza* (1868) eta Krispin Beobideren (1885) eta Martin Arambururen (1899) *arraza* lekukotasunak biltzen dira 'lorratz' adieran. Horrenbestez, baliteke C eskuaren gipuzkerazko hitza izatea.

Arrasatuac: badirudi B eskuak *lurretik ezeztatuak izan ziren* Duvoisinin itzulpena ontzat hartu zuela, eta Iparraldeko *ezeztatuak*-i (cf. *OEH*, s.v. *ezeztatu* 1) Hegoaldeko baliokide bat bilatzera mugatu zela, eta horretarako *arrasatu* lehenetsi zuen, Lardizabalek erabilia eta Añibarrok ere bildua.²⁶

- (4) a. larrapote edo langosta deritzan pizti chezco samalda izugarri [...] guci-gucia ondatu eta *arrasatu* zuena. (*Lard* 70)
b. «Destruir: c. desequin, ebagui, *arrasatu*». (*VocB*)

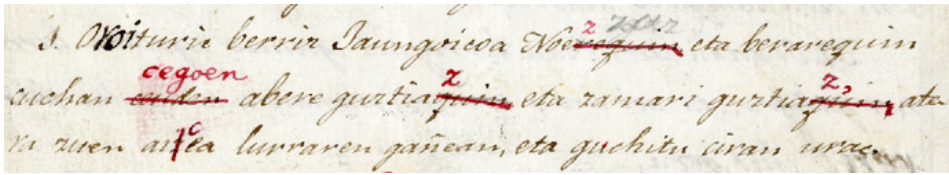
Zan → *ziran*

Ziran: ematen du C eskuak *bacarric, Noe eta berarequin cuchan ceudenac guelditu ziran* idatzi nahi izan zuela, baina azkenean zuzenketa hori bazter utzita geratu zen.

Azpimarratzekoa da *ciran*-en ordeztu C eskuak Duvoisinekin erabiltzen zuen *zdan* grafia baliatu zuela. Halaber, B eskuak *zamarietaraño* ordezteko Duvoisinin *abere-raino* lehenetsi zuen. Honek guztiak zuzenketa hori iturria Duvoisin izan bide zela esan nahiko luke.

²⁵ Egian, *OEH*ren arabera J. J. Mogelen *Maiatz*-en legoke *lorratz* aldaeraren lehen agerpena; halere, ez dago argi forma hori berari egotzi behar zaion ala ez. Izan ere, liburu hori ez zen 1885 arte argitaratu eta, Altxabarrek erakutsi zuenez, beranduagoko edizio horretan aldaketa asko egin ziren: «Hitzen formari dagokionez, jatorrizkoa aldatu eta gipuzkera kutsuko jantziaz agertzen dira asko eta asko» dio, besteak beste (Altxabar 1992: 381).

²⁶ Larramendik *arrasatu*-ri euskal etimologia eman zion: «Arrasar, viene del Bascuence, *arrasá, arrasatu*, que significa destruir» (*HH*, s.v.), eta horrela ulertu zuen *Arrasate* leku-izena: «Demolicion, *arrasate, barraidura, deseigoa, deseguindea, lurreratzea*» (*HH*, s.v.), edota leku-izena izategatik euskal etimologia eman zion. Hortik Lardizabalek erabili izana, euskal etimologiadun hitz gehiagorekin gertatu bezala. Oro har, Larramendi ondoko idazleek holako hitz etimologiadunak «arazorik gabe eta maiz erabili zituzten, hain non esan baitaiteke etimologiak zuritu ez ezik, bultzatu ere zuela erabilera» (Urgell 2018: 631).

5. irudia

Ur *Gen*-esk 8,1

5. taula

Bertsetaren transkripzioa	Oroituric berriz Jaungoicoa Noerequin (C Noezaz, Noegaz, B Noez) eta berarequin cuchan ceuden (B cegoen) abere guztiaquin (B guztiaz,) eta zamari guztiaquin (B guztiaz,) atera zuen aizea (B aicea) lurraren gañean, eta guchitu ciran urac.
Ur <i>Gen</i>	Oroituric berriz Jaungoicoa Noez eta berarequin cuchan cegoen abere guztiaz, eta zamari guztiaz, atera zuen aicea lurraren gañean, eta guchitu ciran urac.
Duvoisin	Bainan Jainkoa oroiturik Noez, eta harekin arkhan ziren basabere eta azienda guziez, haize bat igorri zuen lurrera, eta urak ttipitu ziren.
Vulgata	Recordatus autem Deus Nöe, cunctorumque animantium, et omnium jumentorum, quae erant cum eo in arca, adduxit spiritum super terram, et imminutae sunt aquae.
Amat	Dios entre tanto teniendo presente á Noé, y á todos los animales, y á todas las bestias <i>mansas</i> que estaban con él en el arca, hizo soplar el viento sobre la tierra, con que se fueron disminuyendo las aguas.
Scio	Y acordándose Dios de Noé, y de todos los animales, y de todas las bestias que estaban con él en el arca, hizo venir viento sobre la tierra, y se disminuyéron las aguas.

Noerequin → *Noegaz*, *Noezaz* → *Noez*

Noerequin: *oroitu* aditzak izen sintagma sozietiboan edo instrumentalean eskatzen du (cf. *OEH*, s.v. *oroitu* 1). Uriarte lehen aukeraz baliatu zen, agian berak bizkaieraz kasu sozietiboa eskatzen zuen *gomutatu* aditza erabiltzen zuelako; adibidez:

(5) Ez nintzan *gomutetan* argizaijagaz. (*Dial* 10, ap. *OEH*, s.v. *gomutatu* 1)

Noegaz: eskuizkribuan *Noerequin*-en gainean urdinez *gaz* agertzen da. Badirudi C eskuaren lehen aukera hori izan zela, baina bizkaierari zegokiola konturatzean *zaz* atzizkia lehenetsi zuen.

Noezaz: eskuizkribuan *zaz* urdina *gaz* urdinari gainjartzen zaio. C eskuak Lardizabalek adierazitakoa gaizki ulertu bide zuen:

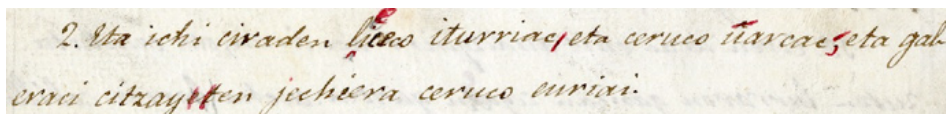
23. El genitivo cuando no es de posesion tiene tambien dos articulos *az*, *zaz* cuyo uso es en la forma siguiente. 24. 1. Al nombre apelativo, acabese en consonante, ó en vocal, se le añade *az*; v. g. *Jaun-az oroitzen ez da* no se acuerda del Señor [...] 26. Cuando el nombre es propio, el articulo *az* varia. Si el nombre es acabado en con-

sonante, es ez; v. g. *Martin-ez oroitu da* [...] 27. Si el nombre es acabado en vocal es z; v.g. *Jose-z galdetu du.* (*LardGram* 4-5)

Noez: B eskuak *Noez* onetsi zuen eskuizkribuko *Noe*-ren gainean gorritz idatzitako z bat erantsita. Lardizabalek, gramatikan adierazitakoaz gain, *Larden* ere «*oroitu* + instrumental» erabili zuen, hala nola:

- (6) *baña edontcizaya Erreguearen adisquidetasunera biurtu bazan ere, José-z etzan oroitu, eta au bere catibuan guelditu zan.* (*Lard* 53)

Horrezaz gain, aintzakotzat hartu beharko litzateke Duvoisinek ere bertset berean *oroiturik Noez* erabili zuela.

6. irudia

Ur *Gen-esk* 8,2

6. taula

Bertsetaren transkripzioa	Eta ichi ciraden liceo (C & B leiceco) iturriac (B,) eta ceruco uarcac: (B uarcac); eta galeraci citzayeten (C & B citzayen) jehiera ceruco euriai.
Ur <i>Gen</i>	Eta ichi ciraden leiceco iturriac, eta ceruco uarcac: eta galeraci citzayen jehiera ceruco euriai.
Duvoisin	Eta lezeko ithurriak hertsiaik izan ziren, eta zeruko ur jausiak ere bai: eta zerutik jausiten ziren uriak athertuak izan ziren.
Vulgata	Et clausi sunt fontes abyssi, et cataractae caeli; et prohibitae sunt pluviae de coelo.
Amat	Y se cerraron los manantiales del abismo <i>del mar</i> , y las cataratas del cielo, y se atajaron las lluvias que del cielo caian.
Scio	Y se cerraron las fuentes del abysmo y las cataratas del cielo: y se detuviéron las lluvias del cielo.

Liceo → *leiceco*

Liceo: Uriarte, bere buruari ezarritako itzulpen-irizpideei jarraituz, *abyssi* itzulzeko berak baino lehen soilik Agirrek erabilitako *lice-z* (cf. *EKC*) baliatu zen.

Leiceco: eskuizkribuan behin betiko gorritz idatzitako *e-a* urdinezkoari gainjartzen zaio. C eskuaren zuzenketa aurretik B eskuak 1,2 bertsetean egindako *liceo* → *leiceco* aldaketaren ondorioa bide da. C eta B eskuek Uriarteren irizpidea, hots, «Agirre lexikorako lehenestea» bazter utzi zuten, ziurrenik *lice* Goierriko aldaera zela zekite-

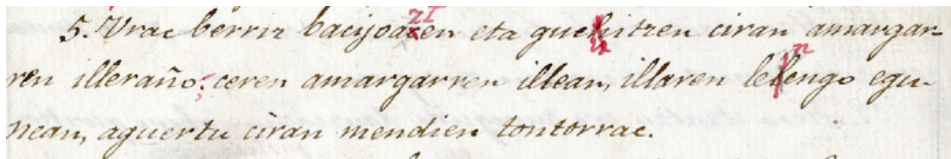
lako²⁷ (cf. *OEH*, s.v. *leize*), eta Lardizabalen *leice*-z ordeztu zuten: *leiceco* (*Lard* 116), *leice* (*Lard* 419). Horrezaz gain, *VocBen* ere *leice* komuntzat hartzen da:

- (7) «Abismo. c. lecea, *leicea*, ondalecea, ondakizuna, ondaera, ondamendia».
(*VocB*)

Citzayeten → *citzayen*

Citzayeten: kasu honetan «Lardizabal adizkietarako lehenestea» itzulpen-irizpidea itzuri zitzaion Uriarteri, izan ere, Nor-Nori paradigmman *citzayen* ‘hura haiei’ kasuko adizkia baita (*LardGram* 33).

Citzayen: eskuizkribuan *citzayeten*-en *ten* bi aldiz urratua da, bata urdinez eta beste gorritz, hau da, C eskuak lehen eta B eskuak gero. Uriarteren *citzayeten* Lardizabalen Nor-Nori paradigmman ‘hura haiei’ jokoari zegokion *citzayen*-ez (*LardGram* 33) ordeztu zuten.

7. irudia

Ur *Gen*-esk 8,5

7. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Urac berriz bacijoacen (C & B bacijoazten) eta guchitzen (B guchitzen, guchitzen) ciran amargarren illeraño: (B ;) ceren amargarren illean, illaren lenengo (C & B lenengo) egunean, aguertu ciran mendien tontorrac.
Ur <i>Gen</i>	Urac berriz bacijoacen eta guchitzen ciran amargarren illeraño: ceren amargarren illean, illaren lenengo egunean, aguertu ciran mendien tontorrac.
Duvoisin	Bizkitartean urak bethi ttipituz zihozin hamargarren hilabetheraino: ezen hamargarren hilabetheko lehembiziko egunean, mendi kaskoak agertu ziren.
Vulgata	At vero aquae ibant et decrescebant usque ad decimum mensem. Decimo enim mense, prima die mensis, apparuerunt cacumina montium.
Amat	Las aguas iban de continuo menguando hasta el décimo mes; pues que en el primer día de este mes se descubrieron las cumbres de los montes.
Scio	Y las aguas fueron menguando hasta el décimo mes: porque en el décimo mes, el primer día del mes, aparecieron las cumbres de los montes.

²⁷ Egítez, Otaegi Clémence Richarden koinatuak egindako *Jonasen Profecia* delako itzulpenean *lize*-ren agerraldi bat dago (cf. *EKC*). Beraz, *lice* Goierriko hizkerari legokioke, zeren Otaegik itzulpen hori Bonaparteren aginduz «Cegamaco escueran» egin zuen (Arana Martija 1990: 258).

Bacijoacen → *bacijoazten*

Bacijoacen: oraingo honetan Uriartek «Lardizabal adizkietarako lehenestea» irizpideari zuzen eutsi zion. Izan ere, nahiz eta Lardizabalen gramatikako paradigmaman *cijoazten* agertzen den (*LardGram* 49), paradigmaren amaieran honako oharra da: «(7) Estos artículos son los mas usados; pero mas lógicos parecen los siguientes: *ninjoan, cinjoan, cijoan, guinjoan, cinjoacen, cijoacen*» (*LardGram* 53). Ondorioz, Uriartek *cijoacen* aukeratu zuen.

Bacijoazten: eskuizkribuan *bacijoacen*-en *c* urratua da eta gainean C eskuak erantsitako urdinezko *zt*-ri B eskuaren *zt* gorria gainjartzen zaio. Kontua da kasu honetan ustez behin betiko zuzenketa zena alde batera utzi zutela, dirudenez konturatu zirelako gramatikan adierazitakoarekiko koherentziaz Lardizabalek *Larden* beti *cijoacen* erabili zuela, hala nola 8, 11 eta 20. orrialdeetako agerraldietan. Horren arabera pentsatzekoa da *cijoazten* zuzenketa C eskuaren hizkerari zegokiola.

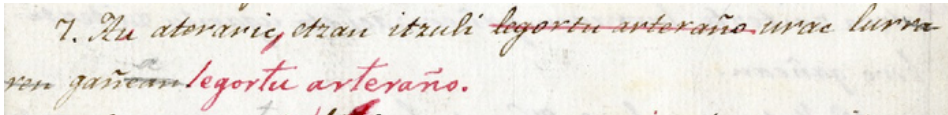
Bestalde, zuzenketa aipagarria da B eskuaren *guehitzen*, bai baitirudi lehen unean *guchitzen guehitzen* irakurri zuela, nahiz eta gero okerra zuzendu.

Lelengo → *lenengo*

Lelengo: badirudi Uriarteri bizkaierazko autoreek usu erabilitako aldaera hori (cf. *EKC*) ustekabez itzuri zitzaizola, zeren 8,11 bertsetean Agirrek behin eta berriz baliatutako *lenengo* (cf. *EKC*) erabili baitzuen.

Lenengo: eskuizkribuan C eskuak urdinez idatzitako *n*-ren eskuinetara B eskuaren behin betiko *n* agertzen da. Lardizabalek guztietan *lenengo* erabili zuen; esaterako:

- (8) Adan *lenengo* guizona lurreco Paradisuan ipiñia. (*Lard* 2)

8. irudia

Ur *Gen*-esk 8,7

8. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Au ateraric, (B,) etzan itzuli legortu arteraño urac lurraren gañean (C lur gaña) (B legortu arteraño).
Ur <i>Gen</i>	Au ateraric, etzan itzuli, urac lurraren gañean legortu arteraño.
Duvoisin	Zeina atheratzen baitzen eta ez itzultzen urac lurraren gainean agortu arteo.
Vulgata	qui egredebiatur, et non revertebatur, donec siccarentur aquae super terram.
Amat	El cual habiendo salido, no volvió hasta que las aguas se secaron sobre la tierra.
Scio	El qual salió, y no volvió, hasta que las aguas se secaron sobre la tierra.

Lurraren gañean → *lur gaña*

Lurraren gañean: Uriartek *super terram*-i hitzez hitzeko itzulpena eman zion.

Lur gaña: eskuizkribuan *lurraren*-en *rraren* eta *gañean*-en *ean* marra urdin banaz urratuak dira, eta *gañean*-en *gainean* *a* urdin bat erantsia da. Ez dago garbi C eskuaren zuzenketa horren zergatia, eta Ur *Genen* ez zen gauzatu.

Legortu arteraño urac lurraren gañean → *urac lurraren gañean legortu arteraño*

Legortu arteraño urac lurraren gañean: dakigunez (§ 3.1), Uriartek ahaleginean latinezko originalaren hitz ordenari jarraitu nahi zion, eta koherentziaz *donec siccarentur aquae super terram* esaldiari itzulpen literala eman zion latinezko ordenari eutsiz: *legortu arteraño urac lurraren gañean*.

Urac lurraren gañean legortu arteraño: B eskuak *legortu arteraño* bertsetaren azken tokira eraman zuen. Ematen du Uriarteren itzulpena behartuegi iritzirik herrikoia-gotzat hartu zuela Duvoisin itzulpenaren ordena, hau da, *urac lurraren gañean agortu arteo*.

9. irudia

Ur *Gen*-esk 8,8

9. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Onen ondoric (C ondotic, C & B ondoren) bialdu (B? biraldu) zuen usoa ere, icusi cezan aitu (C & B bai , C al , C & B ote) ciraden urac lurraren gañean.
Ur <i>Gen</i>	Onen ondoren bialdu zuen usoa ere, icusi cezan aitu al ciraden urac lurraren gañean.
Duvoisin	Haren ondotik, Noek igorri zuen usoa ere ikhustekotzat hea urak goan ziren oraino lurraren gainetik.
Vulgata	Emisit quoque columbam post eum, ut videret si jam cessassent aquae super faciem terrae.
Amat	Envió tambien despues de él la paloma, para ver si ya se habian acabado las aguas en el suelo de la tierra:
Scio	Envió tambien despues de él la paloma, para ver, si habian cesado ya las aguas sobre la haz de la tierra.

Ondoric → *ondotic* → *ondoren*

Ondoric: bizkaierazkoa bide den aldaera hau Uriartek baino lehen frai Bartolomek eta J. J. Mogelek erabili zuten (cf. *OEH*, s.v. 2 *ondo* / *ondorik* b). Ematen du itzuri zitziola, zeren eta Agirreren testuetan behin eta berriz *ondoren* agertzen baita (cf. *EKC*).

Ondotic: eskuizkribuan *t* urdina *rren* gainean da, eta urdinezko *en*, aldiz, lerro azpian. C eskuaren zuzenketak Uriartek adierazitakoan izan lezake oinarri, hots, Lardizabalek bezala gipuzkerazko itzulpenetan bizkaierazko forma baten aurretik hari zegokion lapurterazkoa lehenesten zuela, eta *ondotic* Duvoisinin itzulpenean zuen eskura.

Ondoren: B eskuak aintzakotzat hartu bide zuen Lardizabalek *ondoren* baliatzen zuela (*Lard* 29, 42, 62), eta *VocBen* komuntzat ere hartzen zela:

(9) «Despues que, o de: c. ezkerro, *ondoren*». (*VocB*)

Bialdu → *bivaldu* → *bialdu*

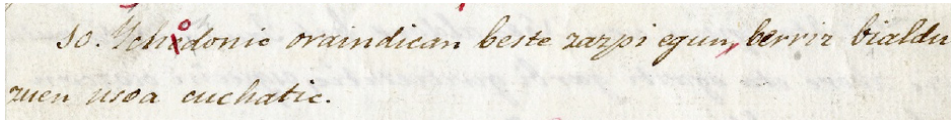
Bialdu: Uriartek baino lehen Agirrez gain, B. Mogelek, Zabalak, Astarloak, J. J. Mogelek, Pascual Iturriagak, Iztuetak eta Lardizabalek baliatu zuten (cf. *EKC*).

Bivaldu: eskuizkribuan *bialduren* *aren* gainean gorritz zirriborratua den *r* belzkara bat erantsia da, kaligrafiaz B eskuarena litzatekeena. Garbi dago ez dela Uriarterena, aintzakotzat hartuta 8,6 eta 8,10 bertsetetan *bialdu* agertzen dela. *VocBen* bi aldaerak bizkaiera eta gipuzkerazkotzat hartzen dira:

(10) «Enviar: b. g. *bidal*, ó *bivaldu*; n. igorri». (*VocB*)

Bialdu: azkenik, B eskuak Uriarteren aldaera onetsi zuen, ziurrenik Lardizabalek bertset horri dagokion pasarteetan *bialdu* erabili zuelako:

(11) Gueró usoa *bialdu* zuen, eta non oña ipiñiric arqutu bide etzuelako, cuchara biurtu zan. (*Lard* 9)

10. irudia

Ur *Gen-esk* 8,10

10. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Ichedonic (C Ichohonic, B Ichodonic) oraindican beste zazpi egun, berriz bialdu zuen usoa cuchatic.
Ur <i>Gen</i>	Ichodonic oraindican beste zazpi egun, berriz bialdu zuen usoa cuchatic.
Duvoisin	Begira egonik bertze zazpi egun oraino, arkhatik igorri zuen berriz usoa.
Vulgata	Expectatis autem ultra septem diebus aliis, rursum dimisit columbam ex arca.
Amat	Esperando pues otros siete dias mas, segunda vez echó á volar la paloma fuera del arca.
Scio	Y habiendo esperado aun otros siete días, envió de nuevo la paloma del arca.

Ichedonic → *Ichohonic* → *Ichodonic*

Ichedonic: Uriartek baino lehen Agirrek, Añibarrok eta Lardizabalek erabilia (cf. *EKC*). Egitez, Lardizabalen *Larden* aldaera horren 12 agerraldi dira (14, 57, 80, 99, 101...).

Ichohonic: eskuizkribuan *ichedonic*-en *d*-ren gainean C eskuak urdinezko *oh* erantsi zuen. C eskuak bere hizkerako aldaera zelako aukeratu bide zuen; halere, ahozko *ichoon* idazteko bi *o*-en artean *h* tartekatu zuen, agian Iparraldean antzeko egitura duten hitzekiko analogiaz; adibidez, *ohoin* eta *ohol*. *OEHN* (s.v. *itxaron* I.1) *ichoon* aldaerari buruz honakoa adierazten da: «*Tr. [...] itxoon* en Guerrico (II-37) eta *IrunSerm* (242);²⁸ I. (Vb) [...] *itxoon* (G-to)». Berriz, Azkueren hiztegian *Itson* sarrean aipatzen da: «Itson (B-l, G-zeg), itsoon (G-and), itsoron (Gc...), esperar, *espérer*. Var. de ITSARON, ITSODON». *EKC*n autore anonimo batek 1868 inguruan gipuzkeraz idatzitako *Irakaslearen eskugarria* testuan *itxoongo* (bi agerraldi), *itxooteko* (agerraldi bat) eta *itxoon* (agerraldi bat) aurkitzen dira. Azkenik, 1909 aldera Francisco Arriola elgoibartarra (1963: 101) ere *itxoon*-ez baliatu zen.²⁹ Beraz, badirudi *itxoon* aldaera Gipuzkoako zenbait eskualdetan erabili zela.

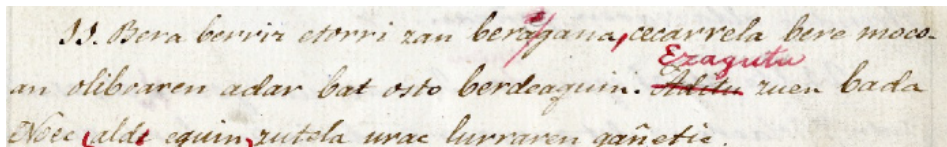
Ichodonic: eskuizkribuan *o* gorria urdinari gainjartzen zaio eta *ichedonic*-en *e* marra gorritz urratua da. Ez dago garbi B eskuak aldaera hori zergatik lehenetsi zuen,³⁰ kontuan hartuta Lardizabalek *ichedon* erabili zuela:

- (12) Orduan Noe-c ezagutu zuen, urac beeratu cirala; ala ere beste zazpi egunean *ichedon* zuen. (*Lard* 14)

VocBen ere *ichedon* komun gisa agertzen da, bai eta *HHan* ere:

- (13) a. «Esperar c. *ichedon*, icharon, echeden». (*VocB*)
b. «Esperar, echeden, *ichedon*, iguriqui. Lat. Sperare». (*HH*)

1859 baino lehen *ichodon*-ez Ubillos, J. A. Mogel, Añibarro eta Pascual Iturriaga baliatu ziren (cf. *EKC*).

11. irudia

Ur *Gen-esk* 8,11

²⁸ *OEHN*ren «Erreferentzia bibliografikoak» atalean azaltzen da *IrunSerm* laburdura honi dagoikiola: «Sermón en dialecto guipuzcoano pronunciado en Irun (1854). Se cita de ETZ 240-244». *ETZ*: J. M. Satrustegui, *Euskal Testu Zaharrak (I)*, Iruñea, 1987.

²⁹ *Itxoon* lekukotasuna jasotzen duen Arriolaren *Asto baten oroizkiña* ipuina 1909an argitaratu zen *Baserritarra* aldizkarian. 1963an berrargitaratu zuen Zavalaren arabera (Arriola 1963: 105, 1. oh.), Francisco Arriola «Gatz errota» elgoibartarra Elgoibar eta Zarauzko tren geltokien buru egon zen.

³⁰ Ostera, Ur *Genen* *Genesis* 25,14 bertsetean *ichedon* agertzen da, eta 1858ko *El Evangelio según San Mateo traducido al vascuence, dial. guipuzcoano, por el P. Fr. José Antonio de Uriarte* Bonaparteren edizioan eusten zaie Uriartek 1857ko eskuizkribuan ipinitako *ichedon*-en ondoko agerraldiei: 9,2; 9,22; 18,26 eta 18,29.

11. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Bera berriz etorri zan beragana (C beregana, B bera gana ,) cecarrela bere mocoan oliboaren adar bat ostoa berdequin. Aditu (C & B Ezagutu) zuen bada Noec alde eguin (B aldequin) zutela urac lurraren gañetic.
Ur <i>Gen</i>	Bera berriz etorri zan bera gana arratsaldean, ³¹ cecarrela bere mocoan oliboaren adar bat ostoa berdequin. Ezagutu zuen bada Noec aldequin zutela urac lurraren gañetic.
Duvoisin	Eta hau arratsalde aphalean ethorri zitzayoan, oliba adar bat zakharrela mokoan bere hosto ferdeekin. Noek ezagutu zuen beraz urek lurra utzi zutela.
Vulgata	At illa venit ad eum ad vesperam, portans ramum olivae virentibus foliis in ore suo. Intellexit ergo Noë quod cessassent aquae super terram.
Amat	Mas ella volvió á Noé por la tarde, trayendo en el pico un ramo de olivo con las ojas verdes: por donde conoció Noé que las aguas habian cesado de cubrir la tierra.
Scio	Y ella volvió á él por la tarde, trayendo un ramo de olivo con las hojas verdes en su pico: con lo que entendió Noé, que habian cesado las aguas sobre la tierra.

Beragana → *beregana* → *bera gana*

Beragana: Uriartek bere irizpideekiko koherentziaz Agirrek baliatutako forma erabili zuen. Nolanahi ere, berak baino lehen Kardaberazek, Mendiburuk, Lizarragak, J. J. Mogelek, J. A. Mogelek, Agirrek eta Zabalak baliatu zuten, besteak beste (cf. *EKC*).

Beregana: C eskuak Uriarteren forma Lardizabalek erabilitakoaz (*Lard* 22, 29, 119) ordeztu zuen.

Bera gana: eskuizkribuan B eskuak *e* urdina gorritz urratu zuen eta Uriarteren *beragana* marra gorri batez *bera gana* bihurtu.³² Bi osagaiak bereizita idazteko modu hori Lizarragaren, Mendibururen eta J. A. Mogelen testuetan agertzen da (cf. *EKC*), baina Lardizabalek —B eskuak lehenetsitako idazlea— pertsona izenekin izan ezik *gan*, *gana*, *gandic*, etab. aurrekariei lotuta idatzi zituen:

(14) *argandic* (*Lard* 3), *beregana* (*Lard* 22).

Aditu → *Ezagutu*

Aditu: *OEH*ren arabera, Larramendi, Mendiburu, J. A. Mogel, Añibarro, Agirre, J. J. Mogel eta Astarloa *aditu*-z baliatu ziren (s.v. *aditu* 2). Uriartek *Vulgata*ko *intellexit* itzultzeko, Agirreren lekukotasunez gain, Larramendiren edota Añibarroren hiztegiak arakatzeko aukera izan zuen:

(15) a. «Entender, *aditu*, gosartu, ardietsi. Lat. *Intelligere*». (*HH*)
 b. «Entender: c. *aditu*, aitu; b. ulertu». (*VocB*)

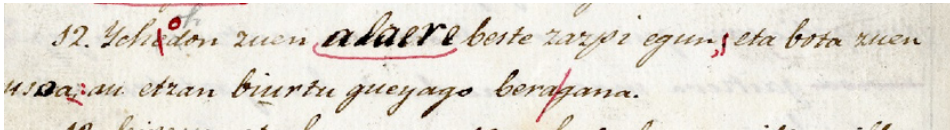
³¹ Uriartek ez zuen *ad vesperam* itzuli, eta zuzentzaileak ez ziren horretaz konturatu; hala ere, Bona-parteren edizioan (1859: 7) *arratsaldean* agertzen da.

³² Zuzenketa berbera 8,12 bertsetean.

Ezagutu: eskuizkribuan C eskuaren *Ezagutu* urdinari behin betiko *Ezagutu* gorria gainjartzen zaio. Bi eskuen zuzenketa horiek Lardizabalek bertset horri egin zion moldaketarekin ados daude:

- (16) Andic zazpi egunean berriz ere usoa bialdu zuen, eta olivo-adar-osto berdedun mocoan zuela itzuli zan. Orduan Noe-c *ezagutu* zuen, urac beeratu ciala; ala ere beste zazpi egunean ichedon zuen. (*Lard* 9)

Horrezaz gain, Duvoisinek ere *intellexit-i ezagutu* baliokidea eman zion.

12. irudia

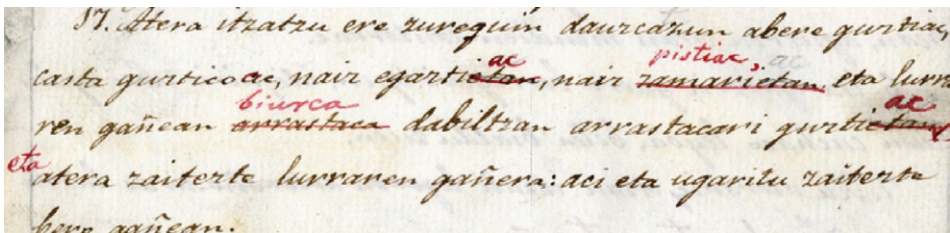
Ur *Gen-esk* 8,12

12. taula

Bertsetaren transkripzioa	Ichedon (C Ichohon, B Ichodon) zuen alaere beste zazpi egun, (B ;) eta bota zuen usoa, (B :) au etzan biurtu gueyago beragana (B, bera gana).
Ur <i>Gen</i>	Ichodon zuen alaere beste zazpi egun: eta bota zuen usoa: au etzan biurtu gueyago bera gana.
Duvoisin	Halere bertze zazpi egun begira egon zen: eta igorri zuen usoa, zeina ez baitzitzayoen gehiago bihurtu.
Vulgata	Expectavitque nihilominus septem alios dies; et emisit columbam, quae non est reversa ultra ad eum.
Amat	Con todo eso, aguardó otros siete días; y echó á volar la paloma, la cual no volvió mas á él.
Scio	Y esto no obstante esperó otros siete días: y dexó ir a la paloma, la qual no volvió ya mas á él.

Ichedon → *ichohon* → *ichodon*

Eskuizkribuan, urratutako *e* gainean *oh* urdina dago. Berriz, *o* urdinari *o* gorria gainjartzen zaio. Ikus 8,10 bertsetean *ichedonic* → *ichohonic* → *ichodonic* aldaketei buruzko iruzkina.

13. irudia

Ur *Gen-esk* 8,17

13. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Atera itzazu ere zurequin dauzcazun (C dauzcatzun) abere guztiac, casta guzticoac, naiz egaztietan (C & B egaztiac), naiz zamarietan (C zamariac, B pisti ac,) eta lurraren gañean arrastaca (B biurca) dabilten arrastacari guztietan (B guztiac, eta) atera zaitezte lurraren gañera: aci eta ugaritu zaitezte bere gañean.
Ur <i>Gen</i>	Atera itzazu ere zurequin dauzcazun abere guztiac, casta guzticoac, naiz egaztiac, naiz pisti ac, eta lurraren gañean biurca dabilten arrastacari guztiac, eta atera zaitezte lurraren gañera: aci eta ugaritu zaitezte bere gañean.
Duvoisin	Eta zurekin diren abere guziak, mota orotakoak, hala hegastinetarik, nola abereetarik eta lurrean herrestatzen diren zierpetarik, eraman zatzu zurekin, eta athera zaizte lurraren gainera; berha eta popula zaitezte haren gainean.
Vulgata	Cuncta animantia, quae sunt apud te, ex omni carne, tam in volatilibus, quam in bestiis, et universis reptilibus, quae reptant super terram, educ tecum, et ingredimini super terram; crescite et multiplicamini super eam.
Amat	Saca tambien fuera contigo los animales que tienes dentro, de toda casta, tanto de aves, como de bestias, y de todos los reptiles que andan arrastrando sobre la tierra; y salid á tierra: propagaos y multiplicaos sobre ella.
Scio	Todos los animales, que están contigo de toda carne, tanto de las aves como de las bestias, y de todos los reptiles, que andan arrastrando sobre la tierra, sácalos contigo, y entrad sobre la tierra: creced y multiplicaos sobre ella.

Dauzcazun → *dauzcatzun* → *dauzcazun*

Dauzcazun: Uriarte Lardizabalek erabilitako adizkiaz (*LardGram* 46 eta *Lard* 128, 129) baliatu zen.

Dauzcatzun: eskuizkribuan *a*-ren gainean C eskuaren *t* urdina da. *EKC*ren arabera *dauzkatzu* Kardaberaz, J. A. Mogel, Agirre, Mendiburu, Iztueta eta Otaegiren³³ idazlanetan da. Beraz, baliteke C eskuaren gipuzkerazko aldaera izatea.

Dauzcazun: azkenean C eskuaren aldaketa ez zen Ur *Gen*en guztatu, B eskuak Uriartek bezala Lardizabalen *dauzcazu* ontzat eman zuelako.

Egaztietan → *egaztiac* → *egaztiac*

Zamarietan → *zamariac* → *pisti*ac

Arrastacari guztietan → *arrastacari guztiac*

Egaztietan, *Zamarietan*, *Arrastacari guztietan*: Uriartek Vulgatako *in volatilibus*, *in bestiis* eta abarrei itzulpen literala eman zien. Bestalde, *bestii* itzultzeko baliokidea *VocBetik* hartu bide zuen:

³³ Egia esatera, *EKC*n Otaegiren lekukotasun bakarra *Beste zenbat itzulpen* (1863-1867, 2004) bildumaren *Azpeitiko dotrina* delakoan agertzen da, hots, Ur *Gen* edizioa argitaratu baino beranduago sortutako lekukotasuna da. Ez dago egiaztatzerik Otaegik berezko zuen Goierriko hizkerari zegokion edo Hondarribin ikasi zuen.

(17) «Bestia: b. g. aberea; n. abrea. De carga: c. *zamaria*» (*VocB*).

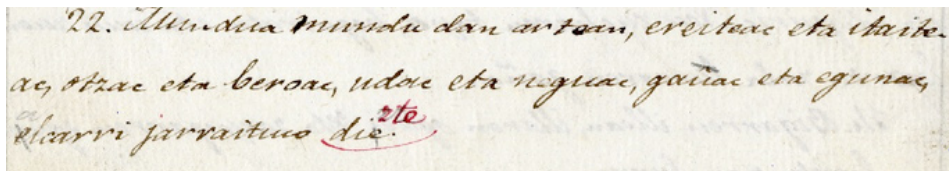
Zamariac, *Arrastacari guztiac*: eskuizkribuan B eskuaren *egaztiac* eta *guztiacen ac* gorriak *ac* urdinei gainjartzen zaizkie. Ematen du C eta B eskuen deklinabide-kasu aldaketak Lardizabalekin zerikusia duela:

(18) Noe-c [...] lurreco eta aireco vicor, cuchan iduqui cituen *guztiac*, berequin atera cituen (*Lard 9*).

Pistiac: B eskuak *bestiis* itzultzeko C eskuaren *zamariacen* ordez Lardizabalen *partate* bereko *pistiac* lehenetsi zuen; bestalde *VocBen pistia* gipuzkerazkotzat hartzen zen:

(19) a. Guizonac, lurreco abere eta *pistiac*, aireco egaztiac, guciac itz batean, ugolde izugarri artan galdu eta ondatu ciran (*Lard 14*).

b. «Fiera: c. larra edo mendi aberea; g. *pistia*: b. abere uzua» (*VocB*).

14. irudia

Ur *Gen-esk* 8,22

14. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Mundua mundu dan artean, ereiteac eta itaiteac, oztac eta beroac, udac eta neguac, gauac (C gauac) eta egunac, elcarri (C alcarri) jarraituco die (C & B diezte).
Ur <i>Gen</i>	Mundua mundu dan artean, ereiteac eta itaiteac, oztac eta beroac, udac eta neguac, gauac eta egunac, elcarri jarraituco diezte.
Duvoisin	Lurrak dirauen, eraiteak eta biltzeak, hotza eta beroa, uda eta negua, gaua eta eguna, ez dira baratuko.
Vulgata	Cunctis diebus terrae, sementis et messis, frigus et aestus, aestas et hiems, nox et dies, non requiescent.
Amat	Mientras el mundo durare, no dejarán jamas de sucederse la sementera y la siega, el frio y el calor, el verano y el invierno, la noche y el dia.
Scio	Todos los dias de la tierra, sementera y siega, frio y calor, estío é invierno, noche y dia no cesarán.

Gauac → *gauac*

Gauac: Lardizabalek bokal arteko *u* dieresiarekin idazten zuen (Urgell 1996: LXX), hala nola *gauia* (*Lard 1*), *gauiaz* (*Lard 21, 60, 73*), etab. Badirudi Uriartek *u*-ren no-

lakotasuna adierazteko *u* gaineko bi punturen orde zirkunflexua erabili ohi zuela, ez soilik bokal artean, baita hitz hasieran bokal aurretik ere (cf. 8,2 bertsetean *ûarcac*).

Gaua: C eskuak Uriarteren zirkunflexua marra urdinez urratu zuen, aurretik B eskuak 1,14 bertseteko *gaiia* kasuan gorritz egin zuen bezala; agerraldi honetan B eskuak ez zuen zuzenketa gorritz egiaztatu, baina Ur *Gen* edizioan bildu da.

Elcarri → *alcarri* → *elcarri*

Elcarri: Uriartek berak baino lehen Larramendik, Lizarragak, Kardaberazek, Mendiburuk, Agirrek, Pascual Iturriagak, Iztuetak eta Lardizabalek *elkar* aldaera baliatu zuten (cf. *EKC*).

Alcarri: C eskuaren bokal-aldaketa bera *elcartasuna* (9,9; 9,11), *elcartasunarequin* (9,15; 9,16) eta *elcartasunaren* (9,17) agerraldietan dago. Kasu guztietan zuzenketa-*ren a* urdina marra urdin batez urratuta dagoen *e*-ren gainean da. *EKC*ren arabera *alkar* bizkaierazko eta gipuzkerazko autoreek baliatu zuten: Larramendi, Kardaberaz, Mendiburu, Ubillos, J. A. Mogel, Añibarro, Zabala, Astarloa, J. J. Mogel, B. Mogel, Iztueta eta Otaegi. Gaur egun *EHH*Aren arabera (1783. mapa: *reciprocidad*) *elkar* nagusi da Gipuzkoan, baina *alkar* Donostialdean, Hondarribi, Hernani eta Legazpi aldean erabiltzen da. Beraz, ematen du *alcar* aldatu izanak C eskuak ikasitako gipuzkerarekin zerikusia duela, edo Otaegi koinatuarengandik hartu zuela.³⁴

Elcarri: B eskuak *elcarri*, *elcartasuna* eta abarrei eustea erabaki zuen, ziurrenik Lardizabalek *Larden elcar*, *elcarri* (10), *elcargandic* (11), *elcarrequin* (65) erabili zuelako, eta *VocBen alcar* bizkaierazkotzat jotzen zelako:

- (20) «Mutuamente, reciprocamente: c. bata besteaz, b. arcal, alcar, g. *elcar*».
(*VocB*)

Die → *diezte*

Die: Uriartek bertset hori Lardizabali kopiatu bide zion, adizki laguntzailea izan ezik:

- (21) mundua mundu dan artean ereite-itaiteac, otz-beroac, uda-neguac, gai-egunac elcarri jarraitu *citzaieztela*. (*Lard* 15)³⁵

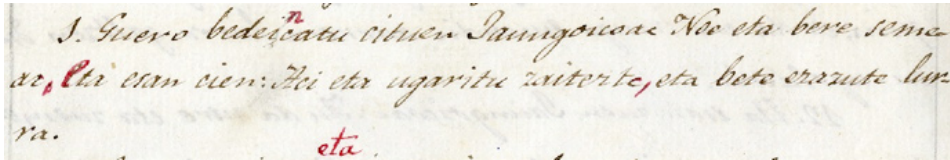
Izan ere, Uriartek Lardizabalen Nor-Nori Nor-Nori-Nork bihurtu zuen, baina oker, Nork singularreko eta Nori pluraleko *die* (*LardGram* 27) aukeratu baitzuen *diote*-ren orde.

Diezte: eskuizkribuan C eskuak urdinez idatzitako *zte* gorritz idatzitakoak estalita dago. Badirudi C eta B eskuek, Uriartek bezala, Lardizabalen testuari begiratu ziotela, eta *citzaieztela* buruan izanik Nor-Nori → Nor-Nori-Nork bihurketa automati-

³⁴ *EKC*ren arabera, Otaegik *Zegamako dotrinaz gain Azeitiko dotrinan* eta *Tolosako dotrinan* ere erabili zuen, besteak beste.

³⁵ *Larden* eskuizkribuan *elcarri jarraitu ciotela* agertzen da, hots Nori singularrean eta Nork pluralean, baina eskuizkribuko aldaketa bati zor zaio edizioan *elcarri jarraitu citzaieztela* agertzea, hau da, datiboa plurala balitz bezala (Urgell 1999: LXXXI).

koa egin zuten Uriarteren *die diezte*-z ordeztuz. Alabaina, bistan denez, oker hautatu zuten, *diezte* Nor pluralekoa baita (cf. *Lard* 379: *Jesusek Apostoluai aurrena, eta besteai gero bere ikasbideak ematen diezte*).

15. irudia

Ur *Gen*-esk 9,1

15. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Guero bedecatu (C & B bedeincatu) cituen Jaungoicoac Noe eta bere semeac. (B,) eta (B Eta) esan cien: Aci eta ugaritu zaitetzte (B,) eta bete ezazute lurra.
Ur <i>Gen</i>	Guero bedeincatu cituen Jaungoicoac Noe eta bere semeac. Eta esan cien: Aci, eta ugaritu zaitetzte, eta bete ezazute lurra.
Duvoisin	Eta Jainkoak benedikatu zituen Noe eta bere semeak. Eta erran zioten: Berha eta pupula zaitetzte, eta lurra bethe zazue.
Vulgata	Benedixitque Deus Nöe et fillis ejus. Et dixit ad eos: Crescite, et multiplicamini, et replete terram !
Amat	Despues bendijo Dios á Noé y á sus hijos; y dijoles: Creced y multiplicaos, y poblad la tierra.
Scio	Y bendixo Dios á Noé y á sus hijos, y díxoles: Creced y multiplicaos, y poblad la tierra.

Bedeicatu → *bedeincatu*

Bedeicatu: lexikorako Agirre lehenesten zuenez, kasu honetan ere Uriartek bere irizpideari eutsi zion. Izan ere, Uriarte baino lehen *bedeicatu*-z Larramendi, Kardaberraz, Mendiburu, Ubillos, Lizarraga, J. A. Mogel eta Agirre baliatu ziren (cf. *EKC*).

Bedeincatu: eskuizkribuan *n* gorria urdinari gainjartzen zaio,³⁶ Añibarroren *VocBen* bi aldaerak komun bezala agertu arren:

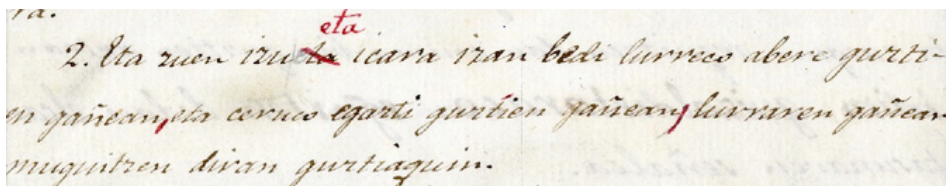
(22) «Bendecir: c. *bedeincatu*, *bedeicatu*». (*VocB*)

C eskuak zein B eskuak Lardizabalek erabilitako *bedeincatu* lehenetsi zuten:

(23) Gueró Noe, bere emaztea, eta oyen seme-errañac *bedeincatu* cituen, eta esan cien, seméac sortu, ugaritu, eta mundu guizacumez bete cezatzela. (*Lard* 15)

³⁶ 1,22 eta 1,28 bertsetetan zuzenketa bera agertzen da, baina soilik *n* gorria erantsirik.

Bestalde, azpimarragarria da B eskuaren puntuazio-zuzenketak ez zirela Ur *Genen* islatu.

16. irudia

Ur *Gen*-esk 9,2

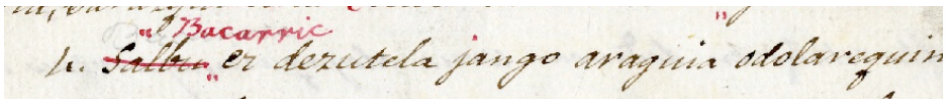
16. taula

Bertsetaren transkripzioa	Eta zuen izu ta (C eta, B eta) icara izan bedi lurreco abere guztien gañean (B,) eta ceruco egazti guztien gañean (B,) lurraren gañean muguitzen diran guztiaquin. ³⁷
Ur <i>Gen</i>	Eta zuen izu eta icara izan bedi lurreco abere guztien gañean, eta ceruco egazti guztien gañean, lurraren gañean muguitzen diran guztiaquin: itsasoco arrai guztiac zuen escuetan paratuac daude.
Duvoisin	Eta lurreko abere guziak eta zeruko hegaztin guziak, eta lurraren gainean higitzen diren guziak izan beitez zuen beldurrean eta lotsan: itsasoko arrain guziak ezarri ditur zuen eskuan.
Vulgata	Et terror vester, ac tremor sit super cuncta animalia terrae, et super omnes volucres coeli, cum universis, quae moventur super terram; omnes pisces maris manus vestrae traditi sunt.
Amat	Que teman y tiemblen ante vosotros todos los animales de la tierra, y todas las aves del cielo, y todo cuanto se mueve sobre la tierra: todos los peces del mar estan sujetos á vuestro poder.
Scio	Y vuestro temor y espanto sea sobre todos los animales de la tierra, y sobre todas las aves del cielo, con todo lo que se mueve sobre la tierra: todos los peces de la mar en vuestra mano estan puestos.

Ta → *eta*

Eskuizkribuan C eskuak *izu* eta *ta*-ren artean *e* urdina txertatu zuen, eta B eskuaren behin betiko *eta* gorria gainean da. Badirudi, beraz, C eta B eskuak juntagailuaren forma osoena erabiltzearen aldekoak zirela; bidenabar, Lardizabalen gramatikan ez da erabilerako araurik ematen: «Conjunciones copulativas del Vasceuce: *ta*, *eta*, *enda*, *ez*; *guizona ta andrea* vs. *ogua eta ardoa*» (*LardGram* 80).

³⁷ Uriarteren itzulpen honetan falta den, baina edizioan erantsia izan zen *itsasoco arrai guztiac zuen escuetan paratuac daude* bertseteko azken esaldia C edota B eskuei dagokie.

17. irudia

Ur *Gen-esk* 9,4

17. taula

Bertsetaren transkripzioa	Salbu (C & B Bacarric) ez dezutela jango araguaia odolarequin.
Ur <i>Gen</i>	Bacarric ez dezutela jango araguaia odolarequin.
Duvoisin	Erresalbu eguiten dut ez dezazuen jan haragia odolarekin.
Vulgata	Excepto, quod carnem cum sanguine non comedetis.
Amat	Excepto que no habeis de comer la carne con sangre.
Scio	A excepcion de que carne con sangre no comereis.

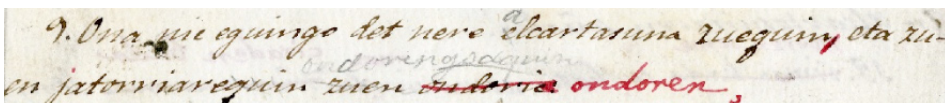
Salbu → *Bacarric*

Salbu: ematen du Uriartek Vulगतako *Exceptori* itzulpen literala emateko euskal baliokidea Larramendiren *HHn* aurkitu zuela:

(24) «Excepto, exceptuando esto ó lo otro, ezautá au edo ori, *salbu* haur edo ori, lecat au edo ori. Lat. Hoc vel illo excepto». (*HH*)

Bacarric: eskuizkribuan *Salbu*-ren ganean C eskuak idatzitako *Bacarric* urdinkara³⁸ B eskuaren gorriaz erdi estalita dago. Lardizabalek *bacarric* behin baino gehiagotan erabili zuen (*Lard* 90, 93), eta Añibarrok ere bildu zuen:

(25) «Únicamente: c. *bacarric*». (*VocB*)

18. irudia

Ur *Gen-esk* 9,9

³⁸ *Bacarric* urdinkara ikusteko zoomaren laguntza behar da.

18. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Ona nic eguingo det nire elcartasuna (C alcartasuna) zuequin (B.) eta zuen jatorriarequin (C ondorengoacquin) zuen ondoric (B ondoren).
Ur <i>Gen</i>	Ona nic eguingo det nire elcartasuna zuequin, eta zuen jatorriarequin zuen ondoren.
Duvoisin	Huna non egingen dudan patu zuekin, eta zuen ondolik zuen ondoregoarekin.
Vulgata	Ecce! ego statuum pactum meum vobiscum, et cum semine vestro post vos;
Amat	Sabed que yo voy á establecer mi pacto con vosotros y con vuestra descendencia despues de vosotros.
Scio	He aquí yo estableceré mi pacto con vosotros, y con vuestro linage despues de vosotros:

Jatorriarequin → *ondorengoacquin* → *jatorriarequin*

Jatorriarequin: badirudi Uriartek Vulgatako *semine* itzultzeko Amaten *descendencia* edo Scioren *linage* aintzat harturik, euskal baliokidetzat Agirrek Larramendiren-gandik ikasitako *jatorria* aukeratu zuela:³⁹

- (26) a. Urritu zan Jauna Jakob Patriarkaren *jatorria*. (Agirre, *Erakusaldiak*, ap. *EKC*)
 b. Egiaz esaten dizuet, Juduen *jatorria* aitu baño len gertatuko dirala gauz oek. (Agirre, *Erakusaldiak*, ap. *EKC*)

Ondorengoacquin: eskuizkribuan C eskuak hasiera batean *jatorriarequin* hitzaren *quin* marra urdin batez tatxatu zuen, agian Amaten *descendencia* hobetsirik Uriarteren *jatorria* Añibarroren *jatorrizcoa*-z ordezteko:

- (27) «Descendencia: c. etorquia, etorrera, etorquizuna, *jatorrizcoa*» (*VocB*).

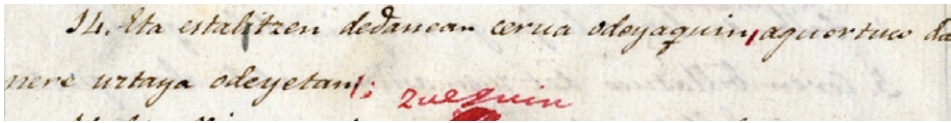
Gerora *jatorriarequin* ordezteko tinta urdinez idatzitako *ondorengoacquin* auke-ratu zuen. *-cquin* sozietibo pluraleko etimologia-grafia Lardizabalek —Larramendi-ren gramatikan ikasia— erabili zuenez (Urgell 1999: LXXIV) pentsa daiteke C eskuak *Lardetik* (241, 326) atera zuela.⁴⁰ Horrezaz gain, aintzakotzat hartu behar da Duvoisinek ere *semine*-ri *ondoregoarekin* baliokidea eman ziola.

Jatorriarequin: B eskuak C eskuaren zuzenketa ezetsi zuen Lardizabalek *jatorri* erabili zuelako:

- (28) a. ondorengo *jatorri* gucia mendean artu zuen. (*Lard* 4)
 b. Het-en *jatorrico* bi nescach. (*Lard* 32)
 c. José Patriarcaren *jatorricoac*. (*Lard* 137)

³⁹ Lakarrak (2022: 401-460) *jatorri* izenaren sorrera eta bilakaera aztertu ditu eta honako ondorie-tara heldu da, besteak beste: Larramendi izan zen *jatorri* hitza asmatu zuena, haren lehen bi lekukotasu-nak 1737ko *Azkoitiko sermoian* eta data ezezaguneko *Asunzioko sermoian* baitira; hirugarren lekukotasuna 1745eko *Hiztegi hirukoitzeko* hitzaurreko L orrialdekoa da, eta han espresuki latinezko *natura*-ren eta *jatorri*-ren arteko baliokidetasuna ezarri zuen. *Jatorri*-ren etimologia azaltzeko, B. Urgellek posta elektroni-koz Lakarrari adierazi zion bezala, Novia de Salcedok *jaio* eta *etorri* aditzek osatutako elkarte proposatu zuen, zehazkiago 'jaiotzatik / jaiotzaz datorkiguna' esanahia lukeen *ja(io-tza)-TIK (e)torri* egitura.

⁴⁰ *-acquin* Lardizabalen gramatikan ere aipatzen da: *guizon-acquin* (*LardGram* 4).

19. irudia

Ur Gen-esk 9,14

19. taula

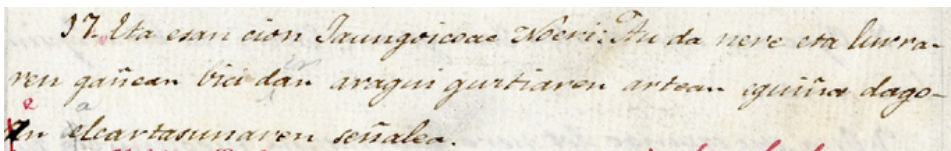
Bertsetaren transkripzioa	Eta estaltzen (C estaltzen) dedanean cerua odeyaquin (B.) aguertuco da nere uztaya odeyetan: (B ;)
Ur Gen	Eta estaltzen dedanean cerua odeyaquin, aguertuco da nere uztaya odeyetan:
Duvoisin	Eta zerua hedoyez estaliko dudanean, ene arrambela hedoyetan agertuko da.
Vulgata	Cumque obduxero nubibus coelum, apparebit arcus meus in nubibus.
Amat	Y cuando yo cubriere el cielo de nubes, aparecerá mi arco en ellas;
Scio	Y quando cubriere el cielo de nubes, aparecerá mi arco en las nubes:

Estaltitzen → *estaltzen* → *estaltitzen*

Estaltitzen: Uriartek 1,2 bertsetean *estaltzen* erabili zuen, baina gerora behin baino gehiagotan *estaltitzen*. Bera agertzen zaigu lehenengo erabiltzaile bezala (cf. *EKC*); ondoren Otaegi Clémence Richarden koinatuak bildu zituen Zegamako hizkerako terminoen artean agertzen da (cf. *OEH*, s.v. *polikiro*). *-itzen* moduko formen lehen agerraldiak Otxoa Arinen dotrinakoak dira, hots, Goierrikoak (Urgell 2006: 2.7).

Estaltzen: eskuizkribuan *estaltitzen*-en *i* marra urdinez urratua da. *Estaltzen* Larramendik, Kardaberazek, Mendiburuk, Lizarragak, J. A. Antonio Mogekek, Agirrek, Zabalak, B. Mogekek, Pascual Iturriagak, Iztuetak, Lardizabalek eta Otaegik erabili zuten (cf. *EKC*). C eskuak Lardizabalen *estaltcen* (*Lard* 10, 11, 21) izan bide zuen iturria zuzenketaarako.

Estaltitzen: dudarik gabe B eskuari C eskuaren zuzenketa itzuri zitzaion, eta gorritz markatu gabe utzi zuen. Izan ere, *estaltitzen* aldaeraren Uriarteren gainerako agerraldiak (*Exodo* 26,7; 29,13; 29,22; 30,6; 37,9) Ur Genen *estaltzen*-ez ordeztuak dira.

20. irudia

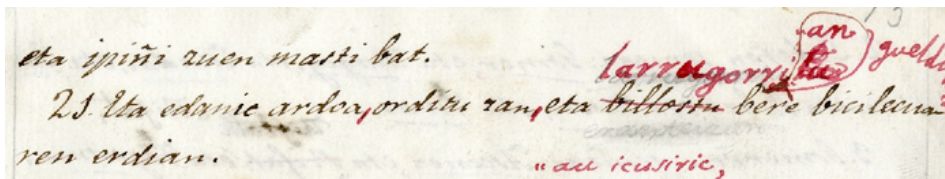
Ur Gen-esk 9,17

20. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Eta esan cion Jaungoicoac Noeri: au da nere eta lurraren gañean vici (C bici) dan (C diran) aragui guztiaren artean eguiña dagoan (B dagoen) elcartasunaren (C alcartasunaren) señaleara.
Ur <i>Gen</i>	Eta esan cion Jaungoicoac Noeri: Au da nere eta lurraren gañean bici dan aragui guztiaren artean eguiña dagoen elcartasunaren señaleara.
Duvoisin	Eta Jainkoak erran zioen Noeri: Hau izanen da lurraren gaineko haragi orekin egin izan dudatan patuaren señaleara.
Vulgata	Dixitque Deus ad Nöe: Hoc erit signum foederis, quod constitui inter me et omnem carnem super terram.
Amat	Y repitió Dios á Noé: Esta es la señal de la alianza, que tengo establecida entre mi y todo viviente sobre la tierra.
Scio	Y dixo Dios á Noé: Esta será la señal de la alianza, que he establecido entre mí y toda la carne sobre la tierra.

Dan → diran

Ematen du C eskuaren gaizki ulertua izan zela. Izan ere, Uriartek ezarri bezala, singularreko *aragui guztia*-ri *dan* adizkia zegokion. Zuzenketa hori ez zen Ur *Genen* gauzatu, noski.

21. irudia

Ur *Gen*-esk 9,21

21. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Eta edanic ardoar, (B → o) orditu zan, eta billostu (C erantcizan, larrugorritu, B larrugorri, larrugorrian guelditu zan) bere bicilecuaren erdian.
Ur <i>Gen</i>	Eta edanic ardoar orditu zan, eta larrugorrian guelditu zan bere bicilecuaren erdian.
Duvoisin	Eta arnoa edanic mozkortu zen, eta bere olhan alderdiak agertu zituen.
Vulgata	Bibensque vinum inebriatus est, et nudatus in tabernaculo suo.
Amat	De que bebiendo el vino, quedó embriagado, y echóse desnudo en medio de su tienda.
Scio	Y bebiendo vino, se embriagó, y quedó descubierto en medio de su tienda.

Billostu → *erantcizan* → *larrugorritu* → *larrugorrian guelditu zan*

Billostu: OEHren arabera (s.v. *biluzi*) XIX. mendearen amaiera arte bizkaieraz baliatutako aldaera ia bakarra izan zen. EKCn ere *billostu*-ren agerraldi guztiak, B. Mogelen bat izan ezik, bizkaierazko autoreei dagozkie: frai Bartolome, J. A. Mogel, Añibarro eta J. J. Mogel. Beraz, badirudi Uriarteren hutsa izan zela.

Erantcizan: eskuizkribuan *billostu*-ren azpian da. C eskuak proposatutako zuzenketa honek Lardizabalekin zerikusia izan bide zuen. Izan ere, Lardizabalek *erantci* grafia erabili zuen (*Lard* 162), gramatikan lepokari afrikaturako adierazitakoari eutsirik (Urgell 1999: LXXII).

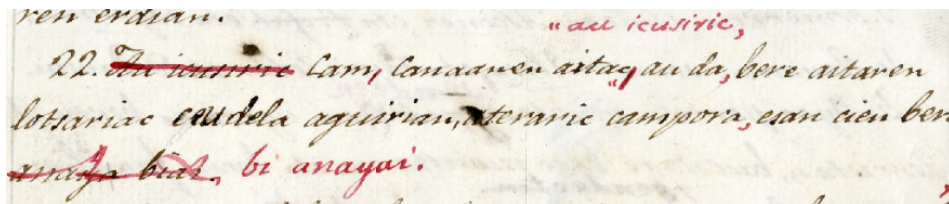
Larrugorritu: Bizenta Mogelek *Ipuin onac* liburuan *billostu* eta *larru-gorritu edo* juntagailuaren bitartez bildu zituen:

(29) *billostu* edo *larru-gorritu* bear zala. (OEH, s.v. *larrugorritu*)

Badirudi C eskuak, agian Bizentarenean horrela ikusirik, *billostu*-ren ordezt *larrugorritu* erabiltzea erabaki zuela. Honela balitz, Mogelen iloba honen eraginaren lehen aztarna izango litzateke aztertzen ari garen testuan.⁴¹

Larrugorrian guelditu zan: B eskuak hasieran *larrugorritu* ontzat eman bide zuen: hortik, eskuizkribuan *larrugorritu* urdinkara gorritz idatzitako *larrugorritu*-z estali izana, baina, agian Scioren bertsioak eraginda, behin betiko zuzenketa *larrugorrian guelditu zan* izan zen. *Larrugorrian* Lardizabalek erabili zuen (*Lard* 4), eta Añibarroren hiztegian gipuzkerazkotzat hartzen da:

(30) «En cueros: b. billosic; g. *larrugorrian*». (VocB, s.v. *cuero*)

22. irudia

Ur *Gen-esk* 9,22

22. taula

Bertsetaren transkripzioa	Au icusiric Cam, Canaanen aitac (B au icusiric) au da (B,) bere aitaren lotsariac ceudela aguirian, ateraric campora (B,) esan cien bere anaya biac (C anay biac , B bi anayai).
---------------------------	---

⁴¹ Uriartek 1856ko azaroaren 24an Bonaparteri bidalitako gutunean Bizenta Mogelen liburua balditzen diola aipatzen du: «Remito a U. la adjunta traducción de D.ª Vicenta de Moguel, autora de las fábulas bascongadas. Está muy bien hecha» (Ruiz de Larrinaga 1954: 237).

Ur <i>Gen</i>	Cam Canaanen aitac au icusiric, au da, bere aitaren lotsariac ceudela aguirian, ateraric campora, esan cien bere bi anayai.
Duvoisin	Kam Kanaanen aitak hori ikhusi zuenean, aitak alderdiak ageri zituela, campora bere bi anayei erratera goan zitzayoten.
Vulgata	Quod cum vidisset Cham pater Chanaan, verenda scilicet patris sui esse nudata, nunciavit duobus fratribus suis foras.
Amat	Lo cual como hubiese visto Cam; padre de Canaan, esto es, la desnúdez vergonzosa de su padre, salió fuera á contárselo á sus hermanos.
Scio	Lo que habiendo visto Cham padre de Chanaán, esto es, la desnudez vergonzosa de su padre, salió fuera á contarle á sus dos hermanos.

Anaya biai → *anay biai* → *bi anayai*

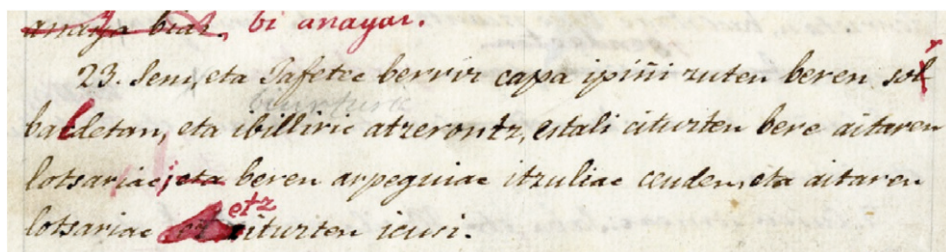
Anaya biai: Agirrerren idazkietan *anaia*-ren zazpi agerraldi dira haien artean honako biak:

- (31) a. eta onengandik etorri zen Kainek bere *anaia* Abeli bizia kentzea. (EKC)
 b. Herodesek kendu zion bere *anaia* Feliperi Herodias bere emaztea. (EKC)

Anay biai: eskuizkribuan C eskuak *anaya*-ren amaierako *a* marra urdinez urratu zuen. B eskuak 4,8 bertsetean Uriarteren *bere anaya Abel bere anai Abel*-ez ordeztu zuenez, baliteke C eskuak hemen ere ere zuzenketa bera ezarri izana. Beste aukera bat da berak ikasitako gipuzkeraz *anay* aldaera erabiltzea (cf. *OEH*, s.v. *anaia*).

Bi anayai: eskuizkribuan B eskuak Uriarteren *anaya biai* marra gorritz urratu eta *bi anayai*-z ordeztu zuen. Lardizabalek *bi* zenbakia izenaren aurrean edo ondoan kokatzen zela adierazi arren,⁴² B eskuak *bi anayai* lehenetsi bide zuen Lardizabalek berak *Larden* hola erabili baitzuen: *bi anayac* (43), *bi anayai* (417), eta agian Duvoisin ere *bi anayei*-z baliatu zelako.

Bestalde, Uriartek *Quod cum vidisset Cham pater Chanaan* itzultzerakoan latinezko ordenari eutsi zion: *Au icusiric Cam, Canaanen aitac*, baina B eskuak Duvoisin-en itzulpenaren ordenaz ordeztu zuen.

23. irudia

Ur *Gen*-esk 9,23

⁴² «§.6. De los pronombres numerales. 15. [...] al número dos indiferentemente se le antepone ó se le pospone: v.g. *bi guizon, guizon bi*» (*LardGram* 64).

23. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Sem, (C → ø) eta Jafetec berriz capa ipiñi zuten beren solbardetan (B sorbaldetan) eta ibilliric (C biurturic) atzerontz, estali zituzten bere aitaren lotsariac; (B :) eta beren arpeguiac itzuliac ceuden, eta aitaren lotsariac ez zituzten (C & B etzituzten) icusi.
Ur <i>Gen</i>	Sem eta Jafetec berriz capa ipiñi zuten beren sorbaldetan, eta ibilliric atzerontz, estali zituzten bere aitaren lotsariac: beren arpeguiac itzuliac ceuden eta aitaren lotsariac etzituzten icusi.
Duvoisin	Bainan Sem eta Japhetek kapa bat ezarri zuten beren sorbaldetan, eta gibelka goanez aitaren alderdiak estali zituzten: eta begithartek zituzten beste aldera itzuliak, eta etzituzten aitaren alderdiak ikhusi.
Vulgata	At vero Sem et Japheth pallium imposuerunt humeris suis, et incedentes retrorsum, operuerunt verenda patris sui; faciesque eorum aversae erant, et patris virilia non viderunt.
Amat	Pero Sem y Jafeth echándose una capa <i>ó manta</i> sobre sus hombros, y caminando hácia atrás, cubrieron la desnudez de su padre, teniendo vueltos sus rostros; y así no vieron las vergüenzas del padre.
Scio	Mas Sem y Japhéth pusiéron una capa sobre sus hombros, y andando ácia atrás, cubriéron las vergüenzas de su padre: y tuviéron vueltos sus rostros, y no viéron la desnudez de su padre.

Ibilliric (atzerontz) → biurturic (atzerontz)

Ibilliric: Uriartek Scioren bertsioa lehenetsi bide zuen.

Biurturic: eskuizkribuan urdinez idatzitako *biurturic ibilliric*-en gainean da. C eskuak baliokidea Añibarroren hiztegian edota Larramendirenean aurkitu bide zuen:

- (32) a. «Retroceder: b. g. atzeratu, *atzera biurtu*; n. guibelatu, guibelat etorri». (*VocB*)
 b. «Retroceder, atzeratu, *atzera biurtu*, guibelatu, guibelat etorri. Lat. Retrocedere». (*HH*)

Ostera, B eskuak Uriarteren *ibilliric* ontzat eman zuen.

Ez zituzten → etzituzten

Ez zituzten: 1857-8-23ko gutunean Uriartek Bonaparteri honakoa iruzkindu zion: «Creo que *etzuen* debía escribirse *ez zuen*» (Ruiz de Larrinaga 1954: 253). Badiurdi Bonapartek horretaz kontrako zer edo zer erantzun ziola, zeren 1857-9-19ko gutunean Uriartek ondokoa adierazi baitzion: «Veo que también Aguirre escribe *etzan*, *etzuen* y no *ez zan*, *ez zuen*» (Ruiz de Larrinaga 1954: 259). Bestalde, Lardizabalek ere *ez c- / z- > etz-* Larden behin eta berriro erabili zuen:

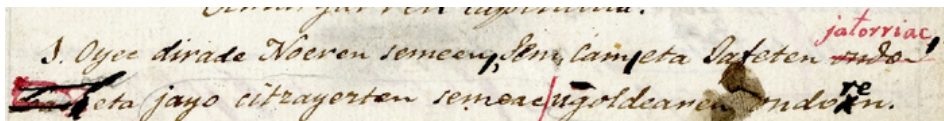
- (33) *etzuen* (10, 11), *etzitzayon* (46), *etziola* (47)

Egia da Uriarte *Genesisen* holako grafia erabiltzen saiatu zela, esaterako:

(34) etzuen (2,5), etzezan (2,20), etziran (2,25) (Ur *Gen-esk*)

baina batzuetan, oraingo honetan bezala bere joerari amore ematen zion.

Etzituzten: eskuizkribuan C eskuaren *zt* urdina B eskuak gorritz zirriboratu eta lerro gainean *etz* gorria erantsi zuen. Kontuan hartuta dagoeneko B eskuak *ez zion* (4,5) eta *ez zezan* (4,15) zuzendu zituela, badirudi C eskuaren zuzenketa hori B eskuak aurretik egindakoen ondorioa dela.

24. irudia

Ur *Gen-esk* 10,1

24. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Oyec dirade Noeren semeen (C edo B,) Sem, Cam eta Jafeten ondocoac (C ondorengoac, B <i>jatorriac</i> , C edo B:) eta jayo citzayezten semeac ugoldearen ondoan (C edo B ondoren).
Ur <i>Gen</i>	Oyec dirade Noeren semeen, Sem, Cam eta Jafeten <i>jatorriac</i> : eta jayo citzayezten semeac ugoldearen ondoren.
Duvoisin	Huna Noeren seme Sem, Kam eta Japheten ondoreak, eta uholdeaz geroz sorthu izan zitzaizkoten semeak.
Vulgata	Hae sunt generationes filiorum Noë: Sem, Cham eta Japheth; natique sunt eis filii post diluvium.
Amat	Estos son los descendientes de los hijos de Noé, Sem, Cam, y Jafeth; y estos los hijos que les nacieron despues del diluvio.
Scio	Estas son las generaciones de los hijos de Noé, Sem, Cham y Japhet: y les nacióron hijos despues del diluvio.

Ondocoac → *ondorengoac* → *jatorriac*

Ondocoac: Uriartek *generationes* itzultzeko Amaten *descendientes*-en baliokidea Larramendiren *HHn* edota Añibarroren *VocBn* aurkitu bide zuen:

(35) a. «Descendiente, sorgautsia, *ondocoa*, etorquicoa; onelaco, edo alaco leiñucoa. Lat. Genus ducens» (*HH*).

b. «Descendiente. c. *jatorrizcoa*, *ondocoa*, *odolecoa*, *sorreracoa*» (*VocB*).

Ondorengoac: eskuizkribuan *ondocoac*-en *coac* marra beltz batez urratua da, eta gainean urdinezko *rengoac* erantsia da. Lardizabal *ondorengo*-z behin eta berriz baliatu zenez (*Lard* 7, 8, 12, 13), C eskuak 9,9 bertseteko *ondorengoacquin*-en kasuan bezala, aldaera horren alde egin zuen.

Jatorriac: eskuizkribuan B eskuaren behin betiko zuzenketa lerro gainean da. *generationes*-i baliokidea emateko Añibarroren *jatorrizcoaren* gainetik *jatorria* lehenetsi zuen, Lardizabalek askotan baliatu zuelako, *OEHn* agertzen denez (s.v. *jatorri* 3):

- (36) a. hura ere Leviren *jatorria* zalaco. (*Lard* 93)
b. zu eta zure aitaren *jatorriac* ilco dira. (*Lard* 315)

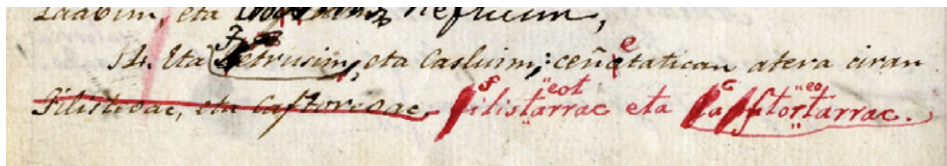
Ondoan → *ondoren*

Ondoan: *OEHn* arabera, *ondoan* aurretik genitiboko izen sintagma batez lagundua XVIII. mendearen erdialdeaz geroztik lekukotzen da, batez ere gipuzkerazko testuetan; bizkaierazko autoreen artean frai Bartolomek eta Añibarrok baliatu zuten (s.v. 2 *ondo* / *ondoan*). Agirrek *ondoren* behin eta berriz erabili bazuen ere (cf. *EKC*), kasu honetan badirudi Uriartek Lardizabalen *ugolde ondoan* izan zuela gogoan:

- (37) baña *ugolde ondoan*, nai zuenac emazte bat baino gueyago iduquitceco escuá Jaincoac eman zuen. (*Lard* 16)

Ondoren: eskuizkribuan beltzez idatzitako *re* urratutako *ari* gainjartzen zaio; behin betiko zuzenketa C eskuak edota B eskuak egin zuen ez dago jakiterik. Dena den, 8,8 bertsetean C eta B eskuak Uriarteren *ondoric* Lardizabalek erabilitako *ondoren*-ez ordeztu zuten.

Eta jayo citzayezten semeac ugoaldearen ondoren → *eta ugoaldearen ondoren jayo citzayezten semeac*: eskuizkribuan C eskuak marra urdin batez *jayo* eta *ondoren* lotu zituen, Uriarteren esaldia Duvoisinin ordena berean jartzeko egin behar zen ordena-aldaketa nolobait adierazteko. B eskuak C eskuaren zuzenketa ezetsi zuen.

25. irudia

Ur *Gen*-esk 10,14

25. taula

<i>Bertsetaren transkripzioa</i>	Eta Phetrusim (C edo B, Fetrusim,) eta Casluim (C edo B): ceñatatican (C & B ceñetatican) atera ciran Filisteoac eta Caftoreoac (B Filisteotarrac eta Caftoreotarrac).
Ur <i>Gen</i>	Eta Fetrusim eta Casluim: ceñetatican atera ciran filisteotarrac eta caftoreotarrac.
Duvoisin	Phetrusimez eta Kasluimez, zeinetarik ilkhi baitira Filistindarrak eta Kapthorimarrak.
Vulgata	Et Phetrusim et Chasluim; de quibus egressi sunt Philistiim et Capthorim.
Amat	Y á Fetrusim, y á Casluim, de los cuales salieron los Filistéos, y los Castoréos.
Scio	Y á Phetrúsím y á Chaslúim: de los quales salieron los Philistéos, y los Capthorimos.

Ceñatatican → *ceñetatican*

Ceñatatican: Uriartek *de quibus* itzultzeko *zeina* izenordain erlatiboaren ablatibo plurala dirudiena erabili zuen, eta ez du ematen behingo hutsa izan zenik, *Genesisco* 3,23an eta 41,2an eta *Exodoco* 26,9 bertsetetan ere *ceñatatican* baliatu baitzuen (B eskuak *ceñetatican*-ez ordeztuak); aldiz, *Exodoco* 18,3 eta *Leviticoco* 24,5 *ceñetatican*-ez baliatu zen.⁴³

Egitez, *EKCn* Uriarteren aurreko eta ondorengo idazle gipuzkoar batzuek badi-tuzte leku kasuetan mugagabe eta pluraleko *zeña*-ren agerraldiak, espero dugun *zeñe*-ren ordeztu: Otxoa de Arinek (1713) *zeñatan* (1) / *zeñetan* (1); Jose Ignazio Aranek (1872) *zeñatarako* (1) / *zeñetako* (3); Krispin Beobidek (1885) *zeñatik* (1); Martin Aramburuk (1899) *zeñatitik* (6) / *zeñetatik* (7), *zeñatan* (8) / *zeñetan* (11), *zeñetako* (1) / *zeñetako* (2) eta *zeñatarako* (1) / *zeñetarako* (2); Juan Ignacio Urangak (1909) *zeñatitik* (1). Orobat, Ramon Artolaren bertsoetan (1874) *zeñatitikan* (1) / *zeñetati-tikan* (3), eta *zeñetan* (11). Badirudi *zeña*-ren bokalaren gaineko zalantza sortu zela, eta horrek mugagabe eta pluraleko *zeña*-ren agerraldiak azalduko lituzke, inprimatze-akatsak izan daitezkeela baztertu gabe.

Ceñetatican: eskuizkribuan *e* gorria *e* urdinari gainjartzen zaio. Ematen du C eskuaren zuzenketa B eskuak aurretik 3,23 bertseteko *ceñatatic* *ceñetatic*-ez ordeztaren ondorioa izan zela.⁴⁴

4.6. Azterketaren emaitzak

Bonaparteren edizioan jaso ziren ala ez kontuan hartuta, C eskuaren —gure us-tze Clémence Richardenak diren— behin-behineko zuzenketa bi taldetan banatzen dira. Bi talde horien barnean hainbat azpitalde bereiz daitezke, zuzenketa eragin zituzten zioen arabera. Zio horiek guztiek ez dute fidagarritasun maila bera: *erantci* (9,21) eta *ondorengoacquin* (9,9) zuzenketa grafia bereziek zuzentzaileek Lardizabalen *Larden* erabili zutelako nolabaiteko bermea ematen digute eta, fidagarritasun maila txikiagoz den arren, *diezte* (8,22) eta *bacijoazten* (8,5) zuzenketa ere zuzentzaileek *LardGram* eskura izan zutela adierazten digute; oster, azterketan ez zaigu datu fidagarririk agertu Añibarroren *VocB*, Larramendiren *HH*, Duvoisin *Jenesa*, Agirreren idazlanak eta abarrak erabili zituztela egiaztatzeko. Horregatik, hurrengo ataletan proposatzen diren zuzenketa zioak zuhurtziaz hartu behar dira.

⁴³ Hala ere, garbi dago *Leviticoco* 24,5eko *ceñetatican* hasieran *ceñatatican* zela, eta Uriartek berak *ceña*-ren *a* *e* bihurtu zuela, agian lehenago Bonapartek behin eta berriro zuzendu ziolako.

⁴⁴ Badirudi B eskuak Lardizabalen *ceñetan* (*Lard* 120, 185, 396) aintzakotzat hartu zuela.

4.6.1. Behin betiko bihurtu ez ziren behin-behineko zuzenketak

4.6.1.1. Izen morfologia

26. taula

Izen morfologiako zuzenketak

Ur <i>Gen-esk</i>	Uriartek aukeratutakoa	Uriarteren irizpidea	C eskuaren zuzenketa	C eskuaren zioa	B eskuaren zuzenketa	B eskuaren zioa
7,15	<i>guztitic</i>	itzulpen literala	<i>guztietatic</i>	<i>Lard</i>	<i>guztitic</i>	Uriarteren itzulpena hobestea
8,1	<i>Noerequin</i>	<i>oroitu</i> + soziatiboa	a) <i>Noegaz</i> b) <i>Noezaz</i>	bizkaieraz <i>LardGram</i> ren irakurketa okerra	<i>Noez</i>	<i>oroitu</i> + instrumentala <i>LardGram</i> <i>Lard</i> Duvoisin
8,7	<i>lurraren gañean</i>	itzulpen literala	<i>lur gaña</i>	(?)	<i>lurraren gañean</i>	Uriarteren itzulpena hobestea
8,11	<i>beragana</i>	Agirrek erabilia	<i>beregana</i>	<i>Lard</i>	<i>bera gana</i>	(?)
9,22	<i>anaya biai</i>	Agirrek erabilia	<i>bi anaiai</i>	B eskuaren aurreko zuzenketa	<i>bi anayai</i>	<i>Lard</i> Duvoisin

4.6.1.2. *Aditz morfologia*

27. taula

Aditz morfologiako zuzenketak

Ur <i>Gen-esk</i>	Uriartek aukeratutakoa	Uriarteren irizpidea	C eskuaren zuzenketa	C eskuaren zioa	B eskuaren zuzenketa	B eskuaren zioa
7,23	<i>zan</i>	itzulpen literala	<i>zira</i>	irakurketa okerra	<i>zan</i>	Uriarteren itzulpena hobestea
8,5	<i>bacijoazen</i>	Lardizabal adizkietarako <i>LardGram</i>	<i>bacijoazten</i>	<i>LardGram</i>	<i>bacijoazten</i>	<i>LardGram</i>
8,17	<i>dauzczazun</i>	Lardizabal adizkietarako <i>LardGram</i> <i>Lard</i>	<i>dauzczazun</i>	gipuzkera	<i>dauzczazun</i>	<i>LardGram</i> <i>Lard</i>
9,17	<i>dan</i>	itzulpen literala	<i>diran</i>	irakurketa okerra	<i>dan</i>	Uriarteren itzulpena hobestea

4.6.1.3. *Joskera*

28. taula

Joskerako zuzenketak

Ur <i>Gen-esk</i>	Uriartek aukeratutakoa	Uriarteren irizpidea	C eskuaren zuzenketa	C eskuaren zuzenketaren zioa	B eskuaren zuzenketa	B eskuaren zuzenketaren zioa
10,1	<i>eta jaiio</i> <i>citzayezten</i> <i>semeac</i> <i>ugoldearen</i> <i>ondoan</i>	itzulpen literala	<i>eta</i> <i>ugoldearen</i> <i>ondoren</i> <i>jayo</i> <i>citzayezten</i> <i>semeac</i>	Duvoisinin itzulpenaren ordena	<i>eta jaiio</i> <i>citzayezten</i> <i>semeac</i> <i>ugoldearen</i> <i>ondoren</i>	Uriarteren itzulpena hobestea

4.6.1.4. *Lexikoa*

29. taula
Lexikoko zuzenketak

Ur <i>Gen-esk</i>	Uriartek aukeratutakoa	Uriarteren irizpidea	C eskuaren zuzenketa	C eskuaren zioa	B eskuaren zuzenketa	B eskuaren zioa
7,6	<i>ezkutetaraño</i>	bizkaiera	<i>eztaldu</i>	ahozko gipuzkera (?) Goierriko hizkera (?)	<i>ezkutatzeraño</i>	VocB
7,23	<i>lorratzic</i>	bizkaiera	<i>arrazaric</i>	ahozko (?) gipuzkera	<i>arrasatuac</i>	<i>Lard</i> VocB
7,23	<i>lorratzic</i>	bizkaiera	<i>zanzuric</i>	<i>Lard</i>	<i>arrasatuac</i>	<i>Lard</i> VocB
8,8	<i>ondoric</i>	bizkaiera	<i>ondotic</i>	Duvoisin	<i>ondoren</i>	<i>Lard</i> VocB
8,10 8,12	<i>ichedon</i>	<i>Lard</i>	<i>ichohonic</i> <i>ichohon</i>	ahozko (?) gipuzkera	<i>ichodon</i>	(?)
8,17	<i>zamarietan</i>	VocB	<i>zamariac</i>	VocB	<i>pistiac</i>	<i>Lard</i>
8,22 9,9 9,11	<i>elcarri</i> <i>elcartasuna</i>	Agirre lexikorako	<i>alcarri</i> <i>alcartasuna</i>	gipuzkera Goierriko hizkera (?)	<i>elcarri</i> <i>elcartasuna</i>	<i>Lard</i> VocB (?)
9,15 9,16	<i>elcartasunarequin</i>		<i>alcartasunarequin</i>		<i>elcartasunarequin</i>	
9,17	<i>elcartasunaren</i>		<i>alcartasunaren</i>		<i>elcartasunaren</i>	
9,9	<i>jatorriarequin</i>	Agirre lexikorako	<i>ondorengoacquin</i>	<i>Lard</i> Duvoisin	<i>jatorriarequin</i>	<i>Lard</i>
9,13	<i>ibilliric</i>	itzulpen literala	<i>biurturic</i>	HH	<i>ibilliric</i>	Uriarteren itzulpena hobestea
9,14	<i>estalitzen</i>	Goierrikoa (?)	<i>estaltzen</i>	<i>Lard</i>	<i>estalitzen</i>	Uriarteren itzulpena hobestea
9,21	<i>billostu</i>	bizkaiera	<i>erantci</i> <i>larrugorritu</i>	<i>Lard</i> B. Mogel	<i>larrugorrian</i> <i>guelditu</i>	<i>Lard</i> VocB
10,1	<i>ondocoac</i>	HH / VocB	<i>ondorengoac</i>	<i>Lard</i>	<i>jatorriac</i>	<i>Lard</i>

Taula horietatik ondokoa ondoriotza daiteke:

- a) Azpimarragarria da Uriartek, *ezcutetaraño* (7,6), *lorratzic* (7,23), *ondoric* (8,8) eta *billostu* (9,21) itzuri zitzaizkion bizkaierazko formetan eta agian Goierrikotzat eman genezakeen *estalitzen* (9,14) kasuetan izan ezik, oro har bere itzulpen irizpideei eutsi ziela.
- b) C eskuaren zuzenketak hiru taldetan bereiz daitezke:
- Gipuzkerazko aldaerak edo sinonimoak: *arrazaric* (7,23), *zanzuric* (7,23), *cijoazten* (8,5), *ichohonic* (8,10), *ichohon* (8,12) eta *bi anai* (9,22) gipuzkerazko aldaeratzat har daitezke; *eztaldu* (7,6), *dauzcatzu* (8,17) eta *alcarri* (8,22) formak ez dira orokorrak Gipuzkoan, baina agian Goierriara garamatzate.
 - Lardizabalen *LardGram*ko edota *Lardeko* ereduaren araberako zuzenketak: *beregana* (8,11), *estaltzen* (9,14), *erantci* (9,21) eta *ondorengoac* (10,1); *ondorengoacquin* (9,9) zuzenketak Lardizabalen irizpideaz gain Duvoisien itzulpenarekin ere zerikusia izan zukeen. *Estaltzen*-en kasua berezia da: berez behin betiko bihurtzeko modukoa zen, baina B eskuari gorritz markatzea itzuri zitzaionez, Ur *Genen* *estalitzen* bildu zen. Gainerakoak ez ziren behin betiko bihurtu, B eskuak *Larden* eta Añibarroren *VocB* hiztegian C eskuarenak baino egokiagoztat jo zituen aldaera edo sinonimoak aurkitu baitzituen.
 - Arbuiatutako zuzenketak: *guztietatic* (7,15) eta 10,1 bertsetean C eskuak egin zuen joskera-zuzenketa arbuiatuak izan ziren B eskuak Uriarteren itzulpenak hobetsi zituelako; *Noegaz* (8,1) bizkaierazkoa izateagatik; *Noezaz* (8,1) ziurrenik Lardizabalen gramatikako azalpenak gaizki ulertu izanaren ondorio; *ziran* (7,13) eta *diran* (9,17) irakurketa okerrak izateagatik; *lur gaña* (8,7) eta *biurturic* (9,13) ordezkatzan zituzten jatorrizko terminoekin bat ez zetozelako.

4.6.2. Behin betiko bihurtu ziren behin-behinekoak

4.6.2.1. Grafia eta hotsak

30. taula

Grafia eta hotsen zuzenketak

Ur <i>Gen-esk</i>	Uriartek aukeratutakoa	Uriarteren irizpidea	C eskuaren zuzenketa	C eskuaren zioa	B eskuaren zuzenketa	B eskuaren zioa
9,22	<i>gaûac</i>	grafia zaharra	<i>gauac</i>	B eskuaren aurreko zuzenketa	<i>gauac</i>	grafia modernoa
9,23	<i>ez zituzten</i>		<i>etzituzten</i>	B eskuaren aurreko zuzenketak	<i>etzituzten</i>	<i>Lard</i>

4.6.2.2. Izen morfologia

31. taula

Izen morfologiako zuzenketak

Ur <i>Gen-esk</i>	Uriartek aukeratutakoa	Uriarteren irizpidea	C eskuaren zuzenketa	C eskuaren zuzenketaren zioa	B eskuaren zuzenketa	B eskuaren zuzenketaren zioa
8,17	<i>egaztietan</i>	itzulpen literala (inesibo plurala)	<i>egaztiac</i>	nominatibo plurala egokiago	<i>egaztiac</i>	berdin
8,17	<i>guztietan</i>	itzulpen literala (inesibo plurala)	<i>guztiac</i>	nominatibo plurala egokiago	<i>guztiac</i>	berdin

4.6.2.3. Aditz morfologia

32. taula

Aditz morfologiako zuzenketak

Ur <i>Gen-esk</i>	Uriartek aukeratutako terminoa	Uriarteren irizpidea	C eskuaren zuzenketa	C eskuaren zuzenketaren zioa	B eskuaren zuzenketa	B eskuaren zuzenketaren zioa
8,2	<i>citayeten</i>	akatsa	<i>citayen</i>	<i>LardGram</i>	<i>citayen</i>	<i>LardGram</i>
8,22	<i>die</i>	akatsa	<i>diezte</i>	akatsa	<i>diezte</i>	akatsa

4.6.2.4. *Joskera*33. taula
Joskerako zuzenketak

Ur <i>Gen-esk</i>	Uriartek aukeratutakoa	Uriarteren irizpidea	C eskuaren zuzenketa	C eskuaren zuzenketaren zioa	B eskuaren zuzenketa	B eskuaren zuzenketaren zioa
8,7	<i>legortu</i> <i>arteraño</i> <i>urac lurraren</i> <i>gañean</i>	itzulpen literala: latinezko ordenan			<i>urac lurraren</i> <i>gañean</i> <i>legortu</i> <i>arteraño</i>	Duvoisin itzulpenaren ordena
9,22	<i>Au icusiric</i> <i>Cam</i> <i>Canaanen</i> <i>aitac</i>	itzulpen literala: latinezko ordenan			<i>Cam</i> <i>Canaanen</i> <i>aitac au</i> <i>icusiric</i>	Duvoisin itzulpenaren ordena

4.6.2.5. *Lexikoa*34. taula
Lexikoko zuzenketak

Ur <i>Gen-esk</i>	Uriartek aukeratutakoa	Uriarteren irizpidea	C eskuaren zuzenketa	C eskuaren zuzenketaren zioa	B eskuaren zuzenketa	B eskuaren zuzenketaren zioa
8,2	<i>lice</i>	Agirre lexikorako	<i>leice</i>	B eskuaren aurreko zuzenketa	<i>leice</i>	berdin
8,5	<i>lelengo</i>	bizkaiera	<i>lenengo</i>	<i>Lard</i>	<i>lenengo</i>	berdin
8,7	<i>ta</i>		<i>eta</i>	forma osoa hobetsi	<i>eta</i>	berdin
8,8	<i>ondoric</i>	bizkaiera	<i>ondoren</i>	<i>Lard</i> <i>VocB</i>	<i>ondoren</i>	berdin
8,11	<i>aditu</i>	Agirre lexikorako edota <i>HH / VocB</i>	<i>ezagutu</i>	<i>Lard</i> Duvoisin	<i>ezagutu</i>	berdin
9,1	<i>bedeicatu</i>	Agirre lexikorako	<i>bedeincatu</i>	B eskuaren aurreko zuzenketa	<i>bedeincatu</i>	<i>Lard</i>
9,9	<i>salbu</i>	itzulpen literala <i>HH</i>	<i>bacarric</i>	<i>Lard</i> <i>VocB</i>	<i>bacarric</i>	berdin
10,14	<i>ceñatatic</i>	akatsa	<i>ceñetatic</i>	<i>Lard</i>	<i>ceñetatic</i>	berdin

Zuzenketa horietatik honako ondorioak atera daitezke:

- a) Akatsak akats: *lelengo*, *citzaýeten*, *die*, *ceñetatican* Uriartek bere itzulpen-irizpideen arabera zuzen jokatu zuen.
- b) C eta B eskuen *leice* (8,2), *citzaýeten* (8,2), *lenengo* (8,7), *diezte* (8,22), *bedeincatu* (9,1), *bacarric* (9,9), *etzituzten* (9,23) eta *ceñetatic* (10,14) zuzenketak Lardizabalen lexiko edo gramatika-irizpideen arabera eginak ziratekeen; *eza-gutu* aldaketak (8,11) Lardizabalen lexikoarekin edota Duvoisinin itzulpenarekin zerikusia izan zukeen; *egaztiac* eta *guztiac* (8,17) Uriarteren *egaztietan* eta *guztietanen* ordez lehenetsi zituzten.
- c) Azpimarragarria da 8,17 eta 9,22 bertsetetan B eskuak Duvoisinin itzulpenaren ereduaren arabera egin zituen joskera-zuzenketak.

5. Azken ondorioak

1859. urtean Louis-Lucien Bonaparte printzeak Jose Antonio Uriartek gipuzkerara itzulitako Bibliaren lehen hiru liburuak argitaratu zituen. Uriartek berak hala adierazi zuelako ezagutzen da Bonaparte eta Azpiazuz gain Richard anderea ere, Printzearen bikotekidea, Uriarteren testuen zuzentzaile aritu zela, nahiz haren lana aitor-tzarik gabe geratu zen. Lan honen helburua Bonaparteren eta Clémence Richarden zuzenketen nondik norakoak aztertzea izan da. Horretarako, ikerlanaren garapenaren lehen zatia Richard andereari eskainita dago (§ 2), bigarren zatian Uriarteren itzulpenen ezaugarriak aztertu dira (§ 3) eta hirugarrenean Bonapartek eta Clémence Richardek egindako zuzenketak iruzkindu dira (§ 4).

5.1. Uriarteren itzulpenez (§ 3)

Uriartek Bonaparteri bidalitako gutunetatik ondoriozta daiteke *Testamentu Zar eta Berria* itzultzeko lehenago *San Mateoren Ebanjelioa* gipuzkeratzeko Bonaparterekin adostu zituen irizpide berberetz baliatu zela, hots: 1) itzulpen literala, zehatza eta biblikoa; 2) Beterri aldeko hizkera herrikoia; 3) Lardizabal (adizkietarako) eta Agirre (lexikorako), idazle lehenetsiak.

Itzulpena burutzerakoan hiru euskarri mota baliatu zituen:

- Jatorrizko testua (Vulgata).
- Itzulpen lagungarriak: Torres Amatek eta P. Sciok Vulgatatik egindako gaztelaniazko itzulpenak.
- Euskal lanabesak: Lardizabalen *Gramatica vascongada* eta *Testamentu Zarreco eta Berrico condaira*, Larramendiren *Diccionario trilingüe* eta 1745-1855 arteko gipuzkerazko idazleen testuak. Horrezaz gain, ziurrenik Añibarroren *Voces bascongadas diferenciales de Bizcaya, Guipuzcoa y Navarra* hiztegiaren kopia bat ere erabili zuen (§ 3.2).

Itzulpen-irizpide horien arabera eta eskura zituen tresna linguistikoak erabiliz, Uriartek 1859 eta 1865 artean *Testamentu Zarra* itzulpen osoa burutu zuen. Hala ere, Bonapartek 1859an argitaratutako *Biblia edo Testamentu Zar eta Berria* liburuan soilik *Genesis*, *Exodo* eta *Levitico* atalen itzulpen zuzenduak bildu zituen: gainerakoak ez bide zituen aztertu ere egin.

5.2. Bonaparteren eta Clémence Richarden zuzenketez (§ 4)

Genesis, *Exodo* eta *Levitico* atalei dagozkien Uriarteren eskuizkribuak mota ezberdineko urratuz, eransketaz, zuzenketaz eta abarrez beterik dira; batzuk Uriartek berak egindakoak bide dira, baina gehienak, hala nola puntuazio-sistemakoak, izen berezien grafiakoak eta hizkuntzakoak, zuzentzaileei dagozkie. Zuzenketa azterketa ondoko parametroekin burutu dugu:

- Itzulpenaren lagina: zuzenketetan soilik Bonapartek eta Clémence Richardek parte hartu zutela nolabait ziurtatzeko, Uriartek 1859ko otsailean Bonaparteri bidalitako *Genesisco Liburuaren* lehen hamar kapituluak aukeratu ditugu, ia ziurtasun osoz Azpiazuren laguntzarik gabe zuzendu bide zituztenak, hain zuzen.
- Zuzenketa-motak: hizkuntza-zuzenketak hautatu ditugu, gure azterketarako funtsezkoenak deritzegulako.
- Lanabesak: azterketa burutzeko Bonapartek eta Richard andreak Uriarteren itzulpenak aztertzerakoan erabili bide zituzten gramatika, testu eta hiztegi berak edo ahalik antzekoenak baliatu ditugu: batetik, Uriartek berak erabilitako guztiak eta, bestetik, Bonapartek argitaratutako *Biblia edo Testamentu Zar eta Berria*, Nafarroako Artxibo Orokorrean gordetzen den Añibarroren *Voces bascongadas diferenciales de Bizcaya, Guipuzcoa y Navarra* hiztegiaren kopia eta Duvoisin *Biblia Saindua edo Testament Zar eta Berria*.

Añibarroren hiztegia erabiltzera bultzatu gaituen zioa da Uriartek Bonaparteri bidalitako «tomo manuscrito [...] que comprende el bascuence vizcaino, guipuzcoano y navarro» delako hiztegia Añibarrok eskuizkribuan utzitako hiztegiari legokiokela edo, hobeto esanda, haren kopia bati (§ 3.3) eta, Larramendiren *Diccionario trilingüen ez bezala*, Añibarrorean gaztelaniazko sarreren euskal baliokideak euskalkien arabera bereizten ziren, halako maneran non itzultzaileari zein zuzentzaileei aukera ematen baitzien gipuzkerari zegokion baliokide egokiena hautatzeko. Berriz, Uriartek Bonaparteri aitortu zion —Lardizabalek egin zuen bezala— gipuzkerazko baliokideren bat aurkitzen ez zuenean bizkaieraz baino lapurteraz bilatzea nahiago zuela: hemendik dator Duvoisin *itzulpena* erabili izana. Kontua da zuzentzaileak Uriarteren *itzulpena* aztertzen hasi zirenerako Duvoisinena eskura zutela: 1858ko otsailerako *Jenesaren* hiru kapitulu prest zituen, 1859ko apirilaren 20an *Jenesaren* itzulpen osoa bukatua zuen eta hilabete horren 27an inprimategitik lehen probak bidali zizkioten. Gure ustez, baliteke zuzentzaileek Duvoisin *itzulpena* Añibarroren hiztegiaren osagarri gisa erabiltzea, Uriartek aukeraturako delako termino bati buruz zalantzan zeudenean lapurterari ala Hegoaldeko euskalkiren bati zegokion egiaztatzeko.

Azterketatik ateratzen den lehen ondorioa da bi zuzenketa mota ageri direla (§ 4.3):

- a) «Behin-behinekoak» deitu ditugunak, horietako asko ez baitira Bonaparteren edizioan jaso. Urdinez idatzita daude. Egileari dagokionez (C esku), badira bi Clémence Richard izan zitekeela iradokitzen dutenak: *ichohon* (8,12 bertsetean) eta *ichohonic* (8,10 bertsetean). Horietaz gain, zuzenketa urdinen egilearen kaligrafiak badu antzekotasunik Clémence Richardenarekin.
- b) «Behin betikoak» deitu ditugunak, salbuespenik gabe Bonaparteren edizioan islatuak. Gorriz idatzita daude, eta batzuk zuzenketa urdinei gainjartzen zaiz-

kie. Fisikoki bi eskuk egindakoak bide dira: gehienak Bonaparteren eskuari (B eskua) zor dakizkioke, baina batzuk C eskuak egindakoak bide dira. Ordea, ez dakigu behin betiko zuzenketak soilik Bonapartek erabaki zituen, edo bera eta Richard anderearen artean adostu ziren.

Aintzakotzat hartuta behin betiko zuzenketen kopuru handia (60 inguru), ikerlaren lehen atal honetan soilik behin-behinekoak aztertu dira (§ 4.5). Azterketa horretatik hurrengo ondorioak atera dira:

- a) Uriartek, salbuespen bat edo beste izan ezik, itzulpenean bere irizpideei zuzen eutsi zien, hots, itzulpen literala, eta Agirre eta Lardizabal idazleak lehenestea, bata lexikorako eta bestea adizkietarako (§§ 4.6.1 eta 4.6.2).
- b) C eskuaren behin-behineko zuzenketak hiru azpitaldetan bereiz daitezke (§ 4.6.1): ahozko gipuzkerari legozkiokeenak, Lardizabalen ereduaren arabekoak eta arbuatutako zuzenketak. Hiru taldeetakoak ezetsiak geratu ziren B eskuak Uriarteren itzulpenak hobetsi zituelako edo C eskuarenak baino egokiagoak iruditu zitzaizkion aldaera edo sinonimoak aurkitu zituelako, batez ere Lardizabalen liburuan eta Añibarroren hiztegian.
- c) C eskuaren eta B eskuaren behin betiko zuzenketak, oro har Lardizabalen lexiko edo gramatika-irizpideen arabera eginak izan bide ziren (§ 4.6.2). Horrek esan nahi du zuzentzaileek, batzuetan behintzat, Uriarteren «Agirre lexikorako» irizpidea bazter utzi zutela.
- d) Badira C eskua zein B eskua Añibarroren hiztegiarekin eta Duvoisinin itzulpenaz zuzenketetan baliatu zirelako zenbait zantzu.

5.3. Clémence Richardi buruzko azken hitza

Gure analisiak agerian jarri du Clémence Richardek aktiboki parte hartu zuela Genesiaren itzulpena berrikusten, Uriartek esan bezala. Horretarako, ahozko gipuzkeraren gainean zuen ezagutzaz baliatu zen, bai eta eskura zituen idatzizko testuez ere, artean, ia ziurtasun osoz, Lardizabalen *Testamentu Zarreco eta Berrico condaira* eta *Gramatica vascongada*, eta Bizenta Mogelen *Ipuin onac*. Ahozko hizkeratik datozkeen Richard anderearen zuzenketei dagokienez, gehienak gipuzkerazko aldaeratzat har daitezke, beste zehaztasunik gabe, baina badira batzuk Goierriko hizkerari legozkiokeenak; analisi honen osagarri gisa, beraz, Genesiaren XI-XXXVII. kapituluetan diren gainerako zuzenketa urdinekin antzeko azterketa bat eginez gero, bere ahozko gipuzkeraren gaineko ikuspegi osoago eta argiagoa izan genezake.

6. Bibliografia

- Altonaga, Kepa. 2018. *Duvoisin kapitainaren malura*. Iruñea: Pamiela.
- Altzibar, Xabier. 1992. *Bizkaierazko idazle klasikoak*. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia.
- Añibarro, Pedro Antonio. [ca. 1857]. *Vocabulario castellano-vasco*. Iruñea: Nafarroako Artxibo Orokorra, Bonaparteren funtsa (Erreferentzia: ES/NA/AGN/F022/AP_BONAPARTE,N.4). <https://portalcultura.navarra.es/Record/archivo-21223244> (Añibarroren *Voces Bascongadasen* kopia apografoa).

- Añibarro, Pedro Antonio. 1963 [ca. 1802]. *Voces bascongadas*. Bilbo: Caja de Ahorros Vizcaína (Luis Villasanteren argit.).
- Arana Martija, Jose Antonio. 1990. Bibliografía Bonapartiana. *Euskera* 36. 130-296.
- Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques. s.a. *e-Archives le 64*. <http://earchives.le64.fr>.
- Arriola, Francisco. 1963 [1905]. Asto baten oroizkiña. In Antonio Zavala (arg.), *Aizkolariak ta beste ipui asko (Auspoa Liburutegia 23)*, 99-104. Donostia: Auspoa (Lehen argit. *Baserritarra* 1909. 129-130). https://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/auspoa/9082.pdf.
- Artola, Ramon. 2003. Gipuzkoako Probintziaren kondaira laster bat Espainiako beste zenbait pasarterekin. Itz neurtuz moldaera. In Antonio Zavala (arg.), *Sagardoaren graziya (Auspoa Liburutegia 284)*, II, 298-334. Donostia: Auspoa (Lehen argit. *Euskal Erria*. 1908-1909). https://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/auspoa/55141.pdf.
- Bonaparte, Clémence. 1904. Carta nº 12. In *Expediente de la adquisición de los manuscritos de Luis Lucien Bonaparte y su distribución entre las tres diputaciones eskuizkribua*. Donostia: Koldo Mitxelena Kulturunea, Fondo Gordeak (091 BON doc-0). <https://www.kmliburutegia.eus/Record/249820>.
- Bonaparte, Louis-Lucien. 1862. *Deuxième catalogue des ouvrages destinés à faciliter l'étude comparative des langues européennes, édités par le Prince Louis-Lucien Bonaparte*. Londres: [s.l.]. <http://www.liburuklik.euskadi.eus//applet/libros/JPG/parlamento/90011229/90011229.pdf>
- Braceras, Jon. 2021. Añibarroren *Voces Bascongadas* hiztegiaren kopia ezezagun baten edizio kritikoa. Gasteiz: UPV/EHUko Master Amaierako Lana.
- Duvoisin, Jean Pierre. 1859. *Bible saindua, edo Testament Zahar eta Berria, Duvoisin kapitainak latinezko Bulgatatik lehembiziko aldiko Laphurdiko eskarara itzulia. Luis-Luziano Bonaparte printzeak argitarata emana*. Londres: Strangeways & Walden. <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb332600022>.
- EHHA = Euskaltzaindia. 2008-. *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*. Bilbo: Euskaltzaindia. <https://www.euskaltzaindia.eus/ehha>.
- EKC = Euskara Institutua. 2013. *Euskal Klasikoen Corpusa*. Leioa: UPV/EHU. <https://www.ehu.eus/ehg/kc/>.
- Lakarra, Joseba A. 2022. *Jatorr(i), aitor(tu), ilor(tu), bihor(tu)*: filologia ala hil. In Iván Igarua & Jesús A. Cid (arg.), *Tu voz en muchas voces. Escritos en homenaje a Jon Juaristi*, 401-460. Leioa: UPV/EHU.
- Lardizabal, Francisco Ignacio de. 1855. *Testamentu Zarreco eta Berrico condaira*. Tolosa: Gorosabel. UPNAren alea: <https://hdl.handle.net/2454/12332>.
- Lardizabal, Francisco Ignacio de. 1856. *Gramatica vascongada*. Donostia: Ignacio Ramón Baroja. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9766391w>.
- Larramendi, Manuel de. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*. Donostia: Bartholomé Riesgo y Montero (Berrargit. faksim. Donostia: Txertoa, 1984).
- Machot, Pierre. 2004. Une Souletine méconnue, Clémence Richard, seconde épouse de Louis-Lucien Bonaparte. *Ekaina* 90. 113-122.
- Mitxelena, Koldo. 1960. *Historia de la literatura vasca*. Madril: Minotauro (2. argit. Donostia: Erein, 2001).
- Mitxelena, Koldo. 1961/1977. *Fonética histórica vasca (ASJUren Gehigarriak 4)*. 2. argit. zuzendu eta emendatua. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (Berrargit. OC 6).

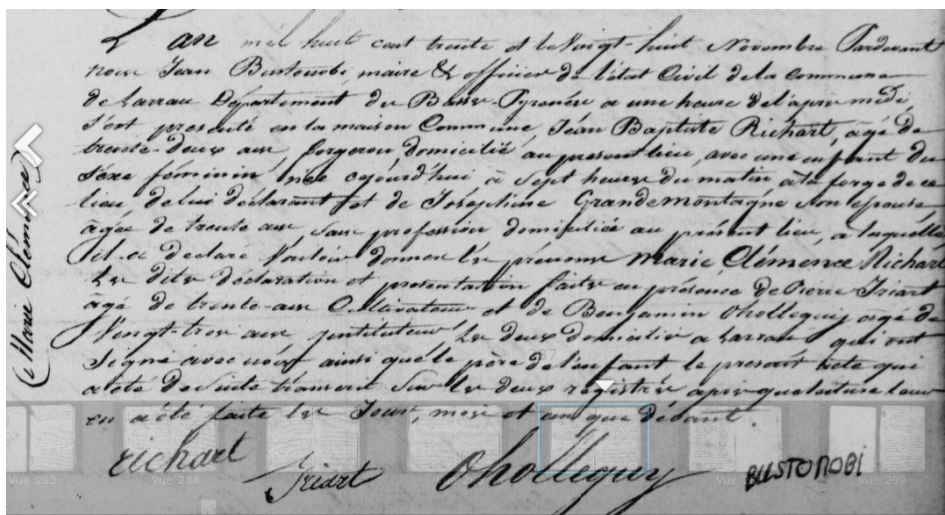
- Munduate, Manex. 2022. Vinsonen eta van Eysen arteko gutunak. *ASJU* 56(1). 149-270. <https://doi.org/10.1387/asju.23369>.
- OEH = Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia. Online bertsio zuzendu eta eguneratua: <http://www.euskaltzaindia.net/oeh>.
- Padilla-Moyano, Manuel. 2022. *Aucun prophète n'est bien reçu dans son pays*. Ana Ürrüti (1826-1900) ebanjelista eta itzultzailearen bizitza eta gutunak. *ASJU* 56(2). 245-302. <https://doi.org/10.1387/asju.24116>.
- Ruiz de Larrinaga, Juan. 1954. Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte. *BAP* 10(2-3-4). 231-302.
- Ruiz de Larrinaga, Juan. 1957a. Cartas del P. Uriarte al Príncipe Bonaparte. *BAP* 13(2). 220-239.
- Ruiz de Larrinaga, Juan. 1957b. Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte. *BAP* 13(3). 330-348.
- Ruiz de Larrinaga, Juan. 1957c. Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte. *BAP* 13(4). 429-452.
- Ruiz de Larrinaga, Juan. 1958. Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte. *BAP* 14(3). 397-443.
- Torres Amat, Félix. 1824. *La Sagrada Biblia nuevamente traducida de la Vulgata latina al español. Tomo I*. Madril: Imprenta de Don León Amarita. <https://books.google.es/books?id=-l0grxR9mzMC>.
- Scio, Phelipe. 1794. *La Biblia Vulgata latina traducida en español. Segunda Edición. Tomo I*. Madril: Imprenta Cano. <https://books.google.es/books?id=N1UHAAAAQAAJ>.
- Urgell, Blanca. 1999. Hitzaurrea. In Francisco Ignacio Lardizabal, *Testamentu Berriko kondaira*. Donostia: Euskal Editoreen Elkarte.
- Urgell, Blanca. 2006. Para la historia del sustantivo verbal en vasco. In Joseba A. Lakarra & José Ignacio Hualde (arg.), *R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritzaz historikoaz*, 921-948. Bilbo: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Al-dundia.
- Urgell, Blanca. 2018. Lehen Euskara Modernoa (1745-1891). In Joakin Gorrotxategi, Iván Igar-tua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 543-657. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Uriarte, Jose Antonio. 1857. *Jesucristoren Ebangelio santua San Mateoren araura eskuizkribua*. Donostia: Koldo Mitxelena Kulturunea, Fondo Gordeak (091 BON doc-151) <https://www.kmliburutegia.eus/Record/253671>.
- Uriarte, Jose Antonio. 1858. *El Evangelio según San Mateo traducido al vascuence, dial. guipuzcoano, por el P. Fr. José Antonio de Uriarte para el Príncipe Luis-Luciano Bonaparte*. Londres: L.-L. Bonaparte. <https://www.euskariana.euskadi.eus/euskadibib/eu/bib/1281570.do>.
- Uriarte, Jose Antonio. 1859a. *Biblia edo Testamentu Zar eta Berria* eskuizkribua. Koldo Mitxelena Kulturunea, Fondo Gordeak (091 BON doc-135). <https://www.kmliburutegia.eus/Record/250780>.
- Uriarte, Jose Antonio. 1859b. *Biblia edo Testamentu Zar eta Berria Aita Fray Jose Antonio de Uriarte latinezko Vulgatatik lembicico aldiz Guipuzcoaco euscarara itzulia. Luis-Luciano Bonaparte Principeac eta Don José Antonio de Azpiazu guipuzcoatarac lagunduric*. Londres: L.-L. Bonaparte. Koldo Mitxelena Kulturunea, Fondo Gordeak (J.U. 5051). <https://www.kmliburutegia.eus/Record/25763>.

van Ess, Leander (arg.). 1824. *Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti V et Clementis VIII*. Tübingen: L. F. Fues. <http://www.sacredbible.org/vulgate1822>.

Vilallonga, José. s.a. L.-L. Bonaparte eta bere bibliotekaren inguruko dokumentazioa. In *George Lacombe artxiboa*, CD 143, Kutxa 50, Dok. Zb. 557. https://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/lacombe/pdf/676_BERTSOAK.pdf#page=1.

7. Eranskinak

7.1. Clémence Richarden jaiotza-agiria eta haren transkripzioa

L'an mil huit cent trente et le vingt-huit Novembre, Par devant nous Jean Bustonobi, maire et officier de l'état Civil de la Commune de Larrau, Département des Basses-Pyrénées à une heure de l'après-midi s'est présenté en la maison Commune Jean Baptiste Richart, âgé de trente-deux ans, forgeron, domicilié au présent lieu, avec une enfant du sexe féminin née ojourd'hui, à sept heures du matin, à la forge de ce lieu, de lui déclarant et de Joséphine Grandemontagne son épouse âgée de trente ans, sans profession, domiciliée au présent lieu, à laquelle il a déclaré vouloir donner les prénoms Marie, Clémence, Richart. Les dites déclaration et presentation faites en présence de Pierre Iriart âgé de trente ans cultivateur, et de Benjamin Oholleguy âgé de vingt-trois ans, instituteur, les deux domiciliés à Larrau, qui ont signé avec nous, ainsi que le père de l'enfant, le présent acte, qui a été de suite transcrit sur les deux registres après que lecture leur en a été faite le jour, mois et an que devant. (e-Archives AD 64, Larrau, Naissances, 1756-1892 (287))

7.2. François Richarden jaiotza-agiria eta haren transkripzioa

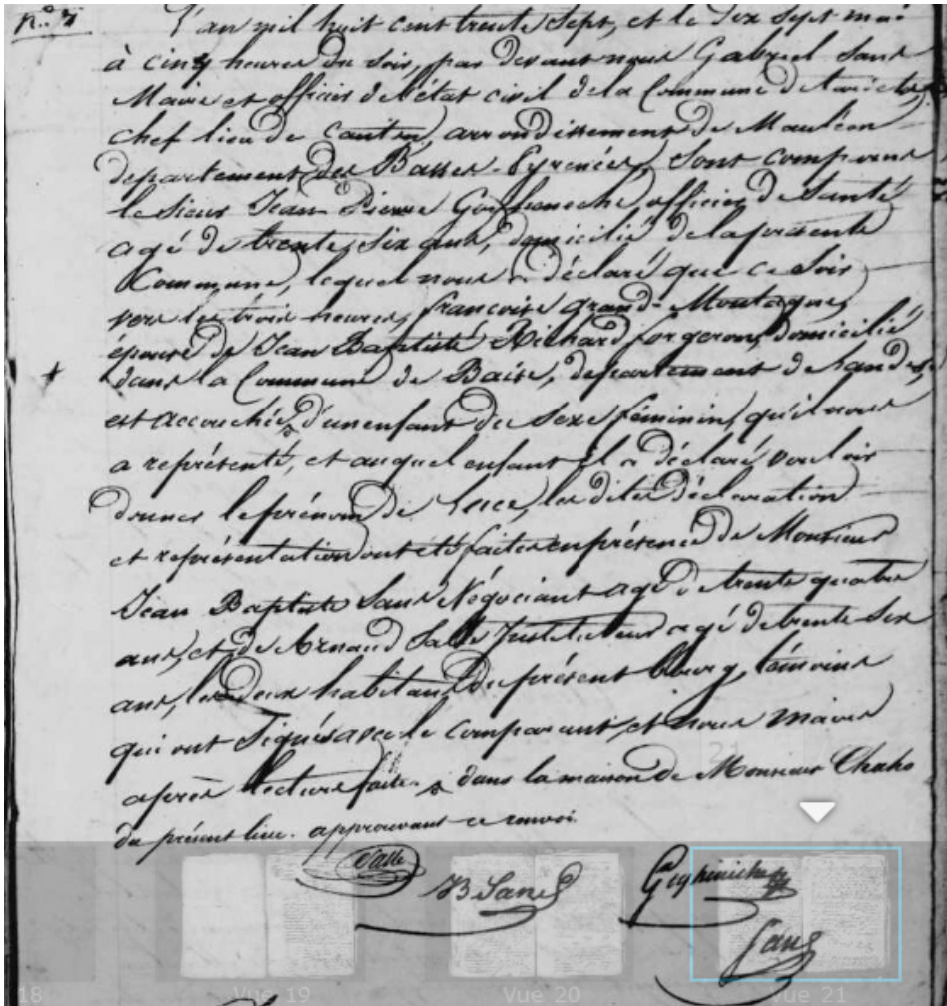
L'an mil huit cent trente deux, et le onzieme jour du mois d'avril a trois heures du relevé, par devant nous pierre Erramouspe maire et officier de l'Etat Civil de la Commune de la fonderie, Canton de Saint Etienne, Baigorri, département des Basses Pyrenées, est comparue la dame Marie Lauja âgée de soixant ans cultivatrice maitresse de la maison de pethanthona de cette Commune assistée a l'acouchement, laquelle nous a déclaré qu'aujourd'hui a quatre heures du matin, est né un enfant du sexe masculin a l'établissement de cette Commune qu'elle nous presente et auquel elle a déclaré donner les prenom de francois Jean Baptiste Xavier grand montagne, lequel enfant est né de la dame Josephine grand montagne âgée de trente deux ans cultivatrice résidente a l'établissement de cette Commune épouse de Jean Baptiste Richard mouleur âgé de vingt deux ans employé aux usines de Dax au département des Landes les dites declaration et [...]tion fa[i]tes en presence de francois Jean Baptiste Xavier grand montagne âgé de vingt ans instituteur les deux temoins domiciliés dans cette Commune, la declarante n'a signé avec nous après qu'il leur en a été fait lecture.

Deux ans forgeron des grosses forges, et de Jean Dorabehere âgé de cinquante deux ans instituteur les deux temoins domiciliés dans cette Commune, la declarante n'a signé avec nous le present acte de naissance pour ne savoir écrire de ce faire requis, ce qui ont fait les deux temoins avec nous après qu'il leur en a été fait lecture.

ERRAMOUSPE
Dorabehere

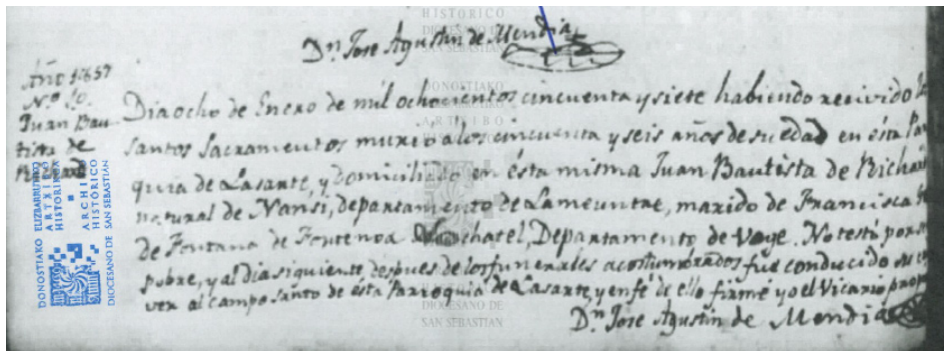
L'an mil huit cent trente deux, et le onzieme jour du mois d'avril a trois heures du relevé, par devant nous pierre Erramouspe maire et officier de l'Etat Civil de la Commune de la fonderie, Canton de Saint Etienne de Baigorri département du Basses Pyrenées, est comparue la dame Marie Lauja âgée de soixant ans cultivatrice maitresse de la maison de pethanthona de cette Commune assistée a l'acouchement, laquelle nous a déclaré qu'aujourd'hui a quatre heures du matin, est né un enfant du sexe masculin a l'établissement de cette Commune qu'elle nous presente et auquel elle a déclaré donner les prenom de francois Jean Baptiste Xavier grand montagne, lequel enfant est né de la dame Josephine grandmontagne âgée de trente deux ans cultivatrice[re]sidente a l'Etablissement de cette Commune epouse de Jean Baptiste Richard mouleur âgé de [...] ans employé aux usines de Dax au département des Landes les dites declaration et [...]tion fa[i]tes en presence de francois Jean Baptiste Xavier grand montagne âgé de vingt deux ans forgeron des grosses forges, et de Jean Dorabehere âgé de cinquante deux ans instituteur les deux temoins domiciliés dans cette Commune, la declarante n'a signé avec nous le present acte de naissance pour ne savoir écrire de ce faire requis, ce qui ont fait les deux temoins avec nous après qu'il leur en a été fait lecture. (e-Archives AD 64, Banca, Naissances 1823-1832 (73))

7.3. Lucie Richarden jaiotza-agiria eta haren transkripzioa

L'an mil huit cent trente sept, et le dix sept mai à cinq heures du soir, par devant nous Gabriel Sans Maire et officier de l'état civil de la Commune de Tardets, chef lieu de Canton, arrondissement de Mauléon Département des Basses-Pyrénées sont comparus le sieur Jean-Pierre Goyheneche officier de Santé âgé de trente six ans, domicilié de la présente Commune, lequel nous a déclaré que ce soir vers les trois heures françoise grand-Montagne épouse de Jean Baptiste Richard forgeron, domicilié dans la Commune de Baits, département de Landes est accouchée d'un enfant du sexe féminin, qu'il nous a représenté, et auquel enfant il a déclaré vouloir donner le prénom de Luce, les dites déclaration et représentation on été faites en présence de Monsieur Jean Baptiste Sans Négociant âgé de trente quatre ans, et de Arnaud Salle instituteur âgé de trente six ans, les deux habitans du présent bourg, témoins qui ont signé avec le comparant, et nous maire après lecture faite. dans la maison du Monsieur Chaho du présent lieu. Approuvant ce convoi. (e-Archives AD 64, Tardets, Naissances 1833-1842 (21))

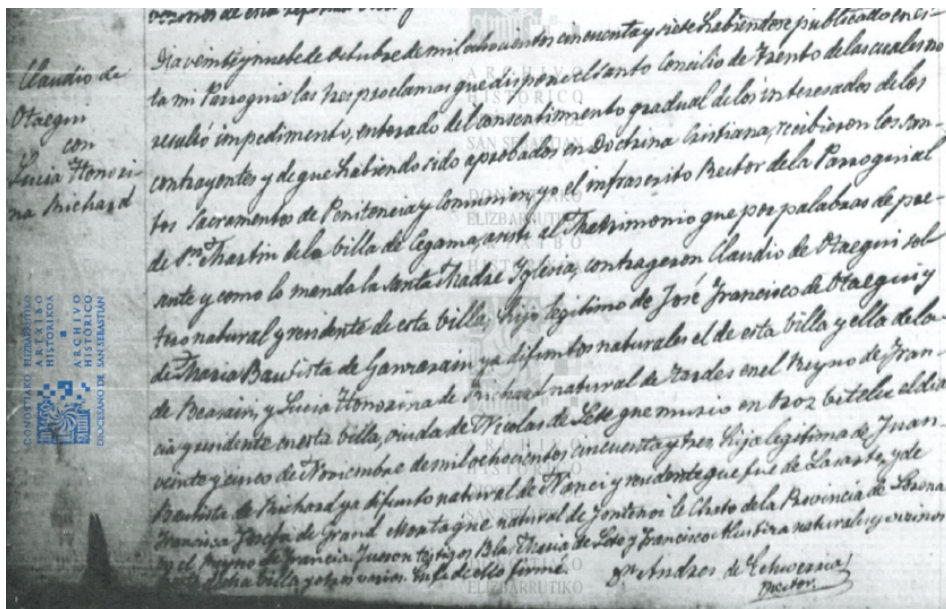
7.4. Jean Baptiste Richarden heriotzaren agiria eta haren transkripzioa

Dia ocho de Enero de mil ochocientos cincuenta y siete habiendo recibido los Santos Sacramentos murió a los cincuenta y seis años de su edad en esta Parroquia de Lasarte, y domiciliado en ésta misma Juan Bautista de Richard natural de Nansi, departamento de La meuntre, marido de Francisca R[ichard] de Fontana de Fontenoa Le chatel, Departamento de Vogé. No testó por ser pobre, y al día siguiente después de los funerales acostumbrados fue conducido su ca[dáver] al campo santo de ésta parroquia de Lasarte, y en fé de ello firmé yo el Vicario propio.

D. Jose Agustin de Mendia

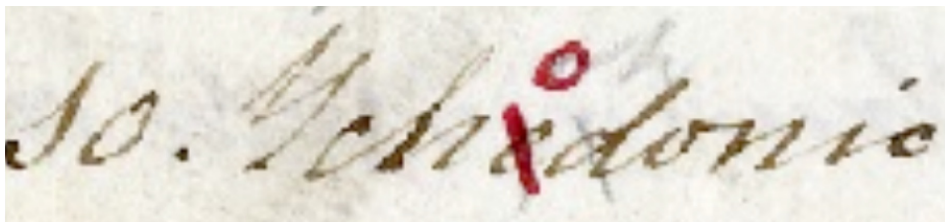
7.5. Lucie Honorine Richarden ezkontza-agiriaren eta transkripzioa

Dia veinteynueve de octubre de mil ochocientos cincuentaysiete, habiendose publicado en esta mi Parroquia las tres proclamas que dispone el santo Concilio de Trento de las cuales no resultó impedimento, enterado del consentimiento gradual de los interesados de los contrayentes y de que habiendo sido aprobados en Doctrina Cristiana, recibieron los santos sacramentos de Penitencia y Comunion, yo el infrascrito Rector de la Parroquia de San Martin de la villa de Cegama, asisti al matrimonio que por palabras de presente y como lo manda la Santa Madre Iglesia, contrayeron Claudio de Otaegui soltero natural y residente de esta villa, hijo legitimo de José Francisco de Otaegui y de Francisca de Ganzarain ya difuntos naturales de esta villa y ella de la de Beasain, y Lucia Honorina de Richard natural de Tardes en el Reyno de Francia y residente en esta villa, viuda de Nicolas de Lete que murio en Oroz betulu el dia veintycinco de Noviembre de mil ochocientos cincuentay tres, hija legitima de Juan Bautista de Richard ya difunto natural de Nanci y residente que fue de Lasarte y de Francisca Josefa de Grand Montagne natural de Fontenoi le Chato de la Provincia de Lorena en el Reyno de Francia. Fueron testigos Blas Maria de Lete y Francisco Alustiza naturales y vezinos de esta villa y otros varios. En fé de ello firmé. Dn Andres de Echeverria. Rector. (Donostiako Elizbarrutiko Arxibo Historikoa: Reg. Inf. 1833600)

7.6. *Ichobonic / Ichohon*

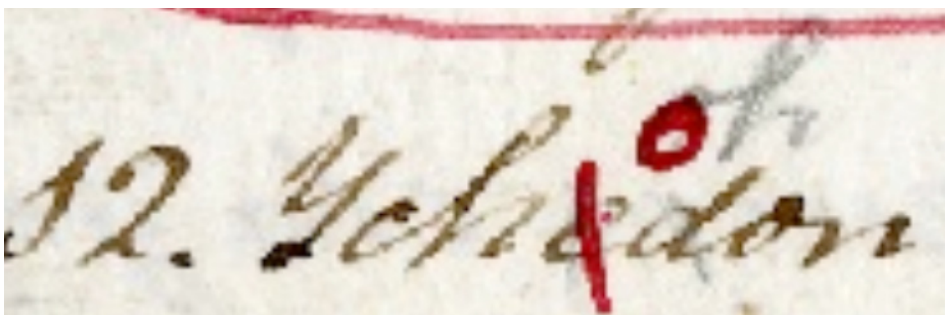
7.6.1. *C eskuaren Ichobonic zuzenketa*

26. irudia

Ur *Gen-esk* 8,10

7.6.2. *C eskuaren Ichohon zuzenketa*

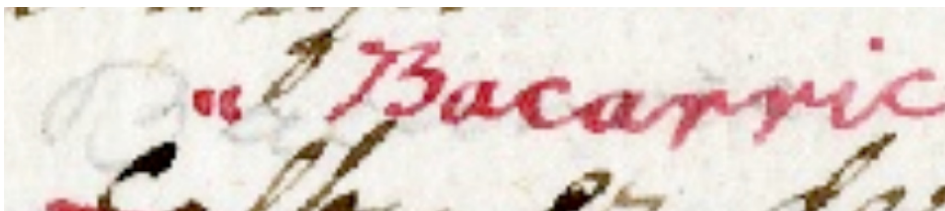

27. irudia

Ur *Gen-esk* 8,12

7.7. *C eskuaren eta B eskuaren kaligrafia desberdinen adibideak*

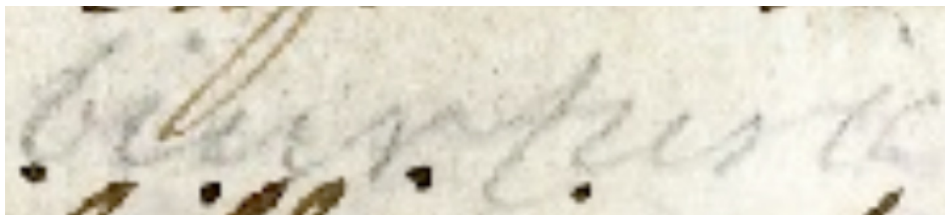
7.7.1. *Bacarric zuzenketan*

28. irudia

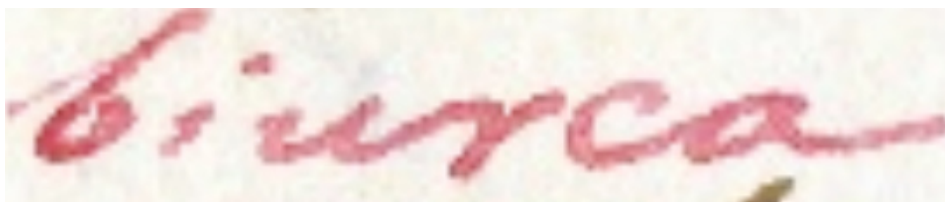
Ur *Gen-esk* 9,4

7.7.2. *C* eskuaren biurturic eta *B* eskuaren biurca hitzetako biur-en kaligrafia desberdinak

29. irudia

Ur *Gen-esk* 9,23

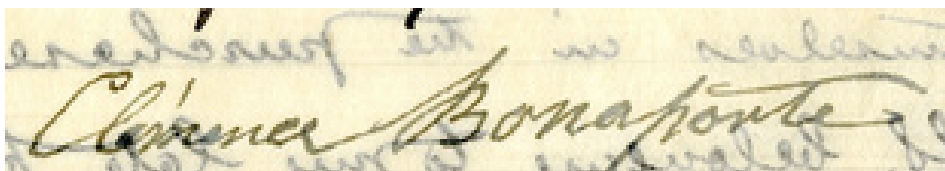

30. irudia

Ur *Gen-esk* 9,23

7.8. Clémence Richarden eta *C* eskuaren kaligrafien arteko antzekotasunak

7.8.1. *Clémence Bonaparteren sinadura (1904)*

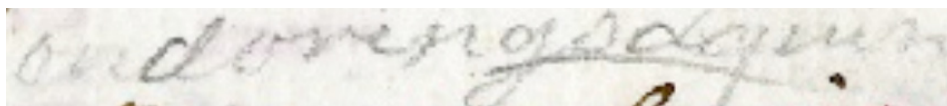

31. irudia

K.M. liburutegia:

*Expediente de la adquisición de los manuscritos de Luis Lucien Bonaparte
y su distribución entre las tres diputaciones,
carta n.º 12*

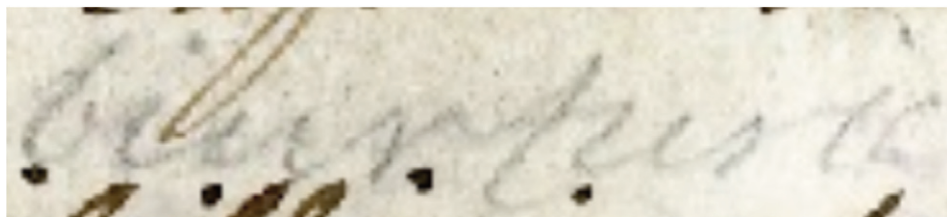
7.8.2. ondorengoacquin-en on eta en kaligrafiak vs talde berak Clémence Richarden sinaduran

32. irudia

Ur Gen-esk 9,9

7.8.3. biurturic-en rt-ren kaligrafia vs talde berarena Clémenceren sinaduran

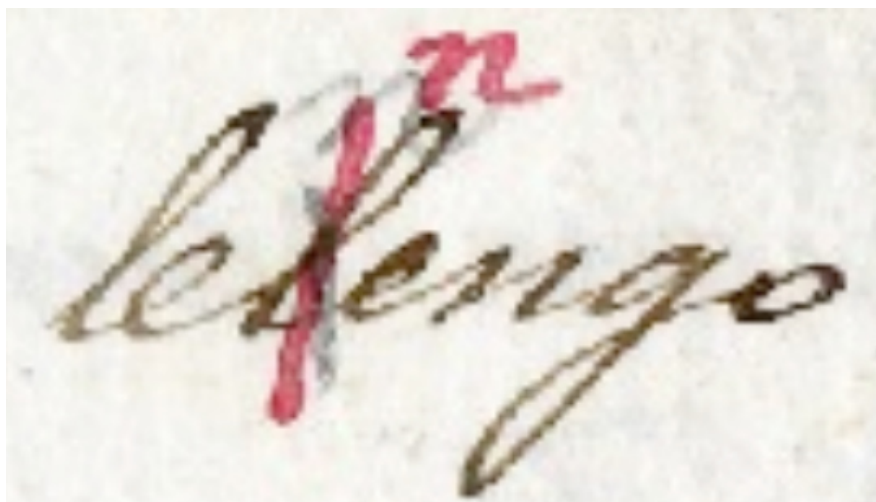

33. irudia

Ur Gen-esk 9,23

7.9. C eskuari legozkiokeen behin-behineko eta behin betiko zuzenketak

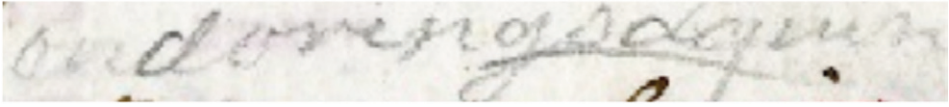
7.9.1. lenengo zuzenketaren n urdina vs gorria

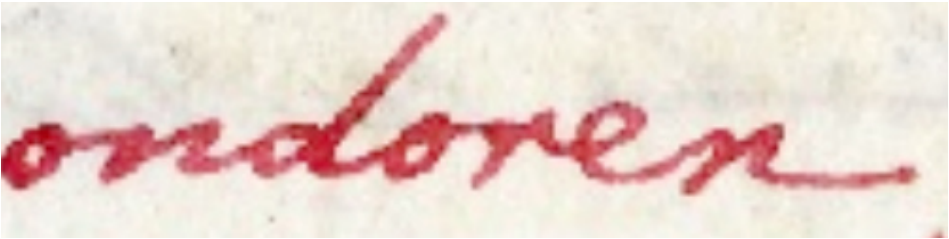
34. irudia

Ur Gen-esk 8,5

7.9.2. ondorengoacquin-en ondoren vs ondoren gorria

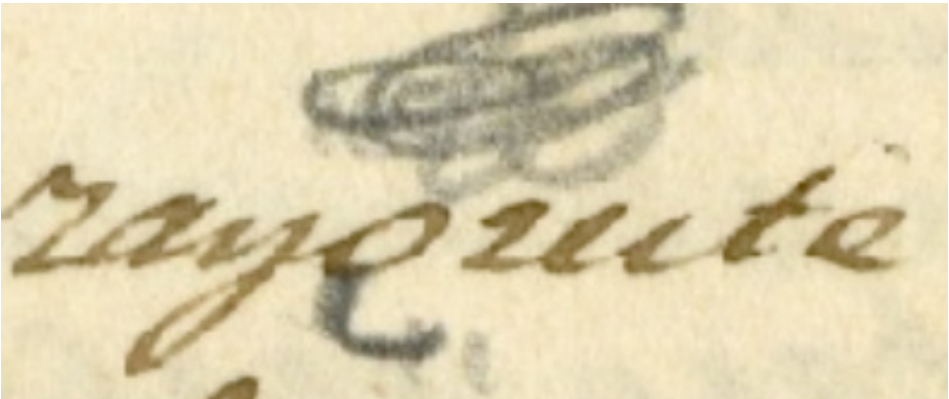
35. irudia

Ur *Gen-esk* 9,9

36. irudia

Ur *Gen-esk* 9,97.10. Uriarteren *Jesucristoren Ebangelio Santua San Mateoren araura* eskuizkribuan C eskuari legozkiokeen zuzenketak

7.10.1. zayozute → zayezute

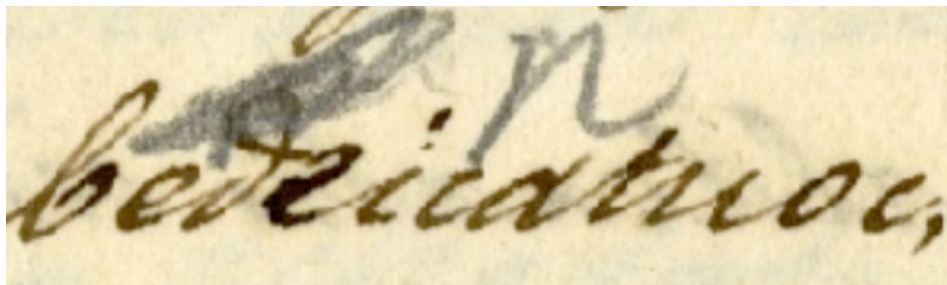

37. irudia

KM liburutegia:

Jesucristoren Ebangelio santua San Mateoren araura,
 signatura: 091 BON doc-151, *Mateo* 13,30

7.10.2. bedeicatuoc → bedeincatuoc

38. irudia

KM liburutegia:

Jesucristoren Ebangelio santua San Mateoren araura

Signatura: 091 BON doc-151, *Mateo 25,34*